

Research Paper

The Economic and Security Consequences of the Karabakh Conflict on the Islamic Republic of Iran

Zoheir Bahmani¹, Amin Ravanbod^{*2}, Ali Mohammad Haghghi²

1. PhD student in political science, Lamard branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran.
2. Assistant Professor, Department of Political Science, Lamard Branch, Islamic Azad University, Lamard, Iran

ARTICLE INFO

Abstract

PP: 39-63

Use your device to scan and read the article online

Keywords: *Caucasus, Karabakh, Azerbaijan, Armenia, Iran.*

In the era of globalization, any model of development requires effective communication between different sub-national and transnational levels. This article highlights the role of communication in development in the age of globalization this includes providing relevant information, providing opportunities for discussion and sharing of information and ideas. The main question of the article is what role does communication play in the development process in the age of globalization? The method of doing this article is descriptive and analytical. The data required for the article are collected from library sources and reliable scientific research articles. The results of the article show that communication should be provided appropriately for different parts of the society. Dialogue and discussion and regular communication with the community leadership in the communities and equally there should be regular communication between different departments and social organizations. To create the possibility of collective action and participation of community members in development projects. Communication is essential to ensure the participation of everyone in the community. Communication creates the collective action of participants in development in the age of globalization. In the era of globalization, a development strategy that uses communicative approaches can incorporate people's basic attitudes and traditional wisdom, help people to adapt their views and acquire new knowledge and skills, and convey new social messages to convey to the audience.

Citation: Bahmani, Z., Ravanbod, A., Haghghi, A M. (2023). **The Economic and Security Consequences of the Karabakh Conflict on the Islamic Republic of Iran.** *Geography(Regional Planning)*, 13(52), 39-63.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.225864.2411

DOR:

*Corresponding author: Amin Ravanbod, **Email:** aravanbod@gmail.com

Copyright © 2023 The Authors. Published by Qeshm Institute. This is an open access article under the CC BY license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

Extended Abstract

Introduction

From an international perspective, the Karabakh crisis holds special significance due to the involvement, influence, and interference of both regional and extra-regional powers. Countries like Russia, Turkey, the United States, and the Zionist regime seek a presence and voice in various Caucasus matters related to the Nagorno-Karabakh conflict. Brzezinski's theory positions the South Caucasus as the world's heart, attributed to its rich energy resources, geopolitical and geostrategic importance, and diverse mineral deposits. This status attracts both major and minor countries to engage in the region. Since 1993, the Nagorno-Karabakh conflict has evolved into an international crisis, appearing multiple times in the Security Council and global organizations. During the Armenian forces' occupation of Nagorno-Karabakh, the United Nations Security Council passed four resolutions (822, 853, 874, and 884), with the latest in 1993 recognizing Karabakh as part of Azerbaijan's territory. All 15 permanent council members unanimously affirmed the Republic of Azerbaijan's legitimacy over the Karabakh conflict, emphasizing the need for its return to Baku. Among the 193 UN members, except for Armenia, no country recognizes Karabakh as Armenian territory. Post-incident, numerous efforts and plans have been proposed to establish lasting peace in the region. In 1994, with the assistance of the "Minsk" group (USA, Russia, and France), a ceasefire agreement was signed between Azerbaijan and Armenia. Unfortunately, these efforts yielded no substantial results, and the region's situation persisted in a state of ceasefire.

Methodology

The research method for this study will be analytical-descriptive, involving the collection of data from various sources. The analysis will focus on the economic impacts of the Nagorno-Karabakh conflict on Iran's economy and explore its effects on the country's security, considering aspects such as border facilities and the impact on regional relations. This research approach aims to identify the key economic and security factors

within the context of the Nagorno-Karabakh conflict, providing recommendations for enhancing performance in addressing potential challenges.

Results and Discussion

In the Nagorno-Karabakh crisis, the Islamic Republic of Iran, sharing the largest border with the conflicting countries, faced significant losses while Russia, Turkey, and the borderless Zionist regime gained the most benefits. Domestically, cultural concerns and the impact of the Karabakh war on Iran's political atmosphere are evident. Influences from Iranian Armenians and support for Armenia heightened ethnic sensitivities, affecting Iran's foreign policy. Iran and Azerbaijan, both vital players in the region, share a 765 km common border and Caspian Sea coastal positions. Cultural, religious values, and historical tensions, including Azerbaijan's ties with Turkey, Israel, and the West, have kept Iran-Azerbaijan relations generally cool. Both nations fear escalating tensions, potentially pushing Yerevan and Tel Aviv towards closer cooperation. The rising tensions act as a catalyst, revealing how Tehran and Baku strategically leverage Armenia and Israel's roles post-Nagorno-Karabakh crisis. Iran must consider Turkey's role, as heightened pressure on Azerbaijan may strengthen military ties with Turkey and Israel. Moreover, increased confrontation with Azerbaijan and Turkey might boost pan-Turkish and pan-Azeri group activities in Azeri-inhabited areas.

Conclusion

The Nagorno-Karabakh conflict, extending beyond a local dispute between Azerbaijani and Armenian communities, has become a significant post-Cold War international challenge. Amid divergent global interests, including those of Europe, Russia, the U.S., Turkey, and Iran, finding a resolution remains elusive. While Iran and Russia ostensibly support peace, their preference for the status quo persists. The absence of a unified foreign stance, except for increased Turkish support for Azerbaijan, highlights the complexity.

Resolving the crisis, entangled with identity issues, proves challenging due to potential opposition from populations in Iran and Azerbaijan. International mediators could expedite resolution with aligned interests, ensuring security guarantees for Karabakh Armenians. In Iran's current geopolitical strain, focusing on tension reduction and trust-

building is vital. Iran faces unprecedented complexities at its northwestern borders, necessitating preventive measures against potential threats to national security, independence, and economic interests. Neglecting these alarming conditions risks irreparable losses, emphasizing the urgency of proactive measures.

References

1. Afshardi, M. H. (2002). *Geopolitics of the Caucasus and Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran*. Tehran: Command and Staff College. [In Persian]
2. Agayev, Z. & Motevalli, G. (2023, February 8). Analysis | Azerbaijan, Iran and Rising Tensions in the Caucasus. *The Washington Post*.
3. Alipour, S. (1998). "Local Governments in the Caucasus during the Qajar Period." Tehran: Nashr-e Nazar, pp. 125-126. [In Persian]
4. Amirahmadian, B. (1994). *Karabakh from Ancient Times to the Present: A Study of Events*. *Quarterly Journal of Central Asian and Caucasus Studies*, 2(4), 210-283. [In Persian]
5. Amirahmadian, B. (2002). *Geography of the Caucasus*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
6. Amirahmadian, B. (2005). *Iran-Azerbaijan Relations*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
7. Amirahmadian, B. (2007). *Republic of Azerbaijan*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs Publications. [In Persian]
8. Arfai, A. (1992). "The Nagorno-Karabakh Issue." *Central Asia and the Caucasus*, 1(2), 153-206. [In Persian]
9. Azimov, A., Petersen, A., & Ismailzade, F. (2009). *Armenia-Azerbaijan Karabakh conflict: historical background, legal aspects and negotiation process*. *Azerbaijan in global politics: crafting foreign policy*, 257-295.
10. Behzad, A. (2009). *Karabakh in the Historical Perspective*. Arak: Tabriz. [In Persian]
11. Berjian, H. (1998). *Ethnic Composition of the Caucasus*. *Iranian Cognitive Biannual*, 10, 206-241. [In Persian]
12. Branco C., Caba-Maria F. (eds) *The Geopolitics of Iran*. *Studies in Iranian Politics*. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-3564-9_22.
13. Busk, C. (2010). *Israel-Azerbaijan Relations and Its Impact on Regional Security in South Caucasus*. [In Persian]
14. Ceyhun Mahmudlu & Shamkhal Abilov (2018) *The peace-making process in the Nagorno-Karabakh conflict: why did Iran fail in its mediation effort?*, *Journal of Contemporary Central and Eastern Europe*, 26:1, 33-49, DOI: 10.1080/25739638.2017.1404259
15. Chulov, M. (2023, January 29). *Drones target Iranian weapons factory in central city of Isfahan*. *The Guardian*.
16. Dabell, B. (2013, September 3). *Iran Minorities 2: Ethnic Diversity*. *The Iran Primer*.
17. Edelstein, D. (2021, March 10). *Potential Gains for Israel After Azerbaijan's Victory in Nagorno-Karabakh*. *Just Security*.
18. Ekhbari M. *The Geopolitical Implications of the Karabakh Crisis for the Relations of the Islamic Republic of Iran in the Caucasus*. *IQBQ*. 2020; 3 (1) :20-31.
19. ERENDOR, M. E., & ÖZTARSU, M. F. (2019, March 28). *Iranian Relations with Azerbaijan and Armenia: A Comparative Approach in the Case of Pragmatist Politics*. *DergiPark*.
20. Ganj Khanloo, J. (2019). *Iran's Political Strategy in Resolving the Karabakh Issue with Emphasis on National Interests*. *Research in Art and Humanities*, No. 21. [In Persian]
21. Ganj Khanloo, J. (2019). *Political Strategy of Iran in Resolving the Karabakh Issue with Emphasis on National Interests*. *Research in Art and Humanities*, No. 21. [In Persian]

22. Ghaffari, O., Vaezi Nejad, O. A., & Taqipour, M. (2012). Nagorno-Karabakh Conflict and Its Impact on the National Security of the Islamic Republic of Iran. *Journal of Central Asia and the Caucasus Studies*, 11(39), 91-112. [In Persian]
23. Güçlü, K. Ö. S. E., & Wakizaka, K. (2022). The Historical Dynamics of the Second Karabakh War and the Shift in Turkey's Policy: The Effects of the Syrian Civil War. *Karadeniz Araştırmaları*, 19(74), 311-327.
24. Gurbanov, I. (2018, November 26). Despite US Sanctions on Iran, Green Light for the Southern Gas Corridor. The Jamestown Foundation.
25. Hajjousefi, A. M. (2005). Foreign Policy of the Islamic Republic of Iran in Light of Regional Developments. Tehran: Office of Political and International Studies. [In Persian]
26. Hashemi, G. (2005). Security in South Caucasus. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
27. Herzog, E. (1999). *The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia*.
28. Herzig, E. (2009). Iran and the Former Soviet South. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
29. Heydari, J. (2004). Armenia's Security Perspective in South Caucasus. *Central Asia and the Caucasus Studies*, 13(46). [In Persian]
30. Hunter, S. (1994). *The Transcaucasus in transition: Nation-building and conflict*. (No Title).
31. Iran Newspaper, August 23, 2003, p. 14. [In Persian]
32. Iranian Diplomacy Website. URL: <http://www.irdiplomacy.ir>, Accessed in October 2021. [In Persian]
33. Jadidi, A., et al. (2014). "The Role of Energy in Azerbaijan's Foreign Policy Orientation." Tehran: SAMT Publications. [In Persian]
34. Jozwiak, R., & Tayebi, A. (2023.). One Person Shot Dead At Azerbaijan's Embassy In Iran; Baku Evacuates Staff. Radio Free Europe. Retrieved March 28,
35. Kalpakian, J., & Ipek, V. (2011). The Turkish-Armenian Rapprochement Processes: A Case Study Approach. *Digest of middle east studies*, 20(2), 291-321.
36. Kamali, H. (2010). *British Colonialism in Transcaucasia*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
37. Karimipour, Y. (2000). "Iran and Its Neighbors: Sources of Tension and Reconciliation." Tehran: Jahad Daneshgahi Publications. [In Persian]
38. Kazemi, A. (2002a). *Insecurity Centers in South Caucasus*. Tehran: Research Institute for Strategic Studies. [In Persian]
39. Kazemi, A. (2002b). *Security Approach in South Caucasus*. Tehran: Research Institute for Strategic Studies. [In Persian]
40. Kazemi, A. (2005). *Security in Caucasus*. Tehran: Abrar Moaser Institute for Cultural and International Studies. [In Persian]
41. Kazemi, A. (2009). *Israel and Crises*. Tehran: Research Institute for Strategic Studies. [In Persian]
42. Kazemipur, A., & Rezaei, A. (2003). Religious Life under Theocracy: The Case of Iran. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(3), 347-361.
43. Kazemzadeh, H. (2016). "Iran's Role in the Peace Process of the Nagorno-Karabakh Conflict after the Clashes; April 2016." International Peace Studies Center. URL: <http://peace-ipsc.org>, Accessed in October 2021. [In Persian]
44. Khaloghinejad, M., & Kakavandi, M. (2020, October 11). "International Law and the Karabakh Conflict: Territorial Integrity or the Right to Self-Determination." International Peace Studies Center (IPSC). URL: http://peance_ibc.org/fal, Accessed in October 2021. [In Persian]
45. Khoshnood, A., & Khoshnood, A. (2020, October 16). *The Armenian-Azerbaijani Conflict and Its Implications for Iran*. Lund University Research Portal.
46. Kolaei, E. (2006). "Politics and Governance in the Russian Federation." Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
47. Kouzegar Kalaji, V. (2020). "Political Developments in the Republic of Armenia: Changes in Karabakh after the Ceasefire." [In Persian]
48. LAZAROFF, T. (2023, March 29). Azerbaijan opens Tel Aviv embassy, Israel seeks tighter anti-Iran ties. The Jerusalem Post.

49. Maleki, M. R. (1998). Israel's Tricks for Infiltration into Central Asia and the Caucasus. *Jomhuriye Newspaper*, 1998/05/13 p. 8. [In Persian]
50. Moazzami Goudarzi, P. (2004). Collection of Articles from the Eleventh International Conference on Central Asia and the Caucasus. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
51. Moradi, A. (2011). "Iran's Position in the Gas Strategies of the Republic of Azerbaijan." www.iras.ir, Accessed in October 2021. [In Persian]
52. Motamedi, M. (2023, April 8). Analysis: Will Azerbaijan-Iran tensions lead to war? *Al Jazeera*.
53. Nourani Mehraabadi, G. (2020, January 10). "Has the Karabakh Conflict Ended?" Code: 1998519. [In Persian]
54. Pegolo V. (2021) The Impact of the Nagorno-Karabakh Conflict on the Middle East Region: Iran's Policy of Strategic Retreat and the Dangers of a New Geopolitical Game in the Caucasus. In: Leandro F.J.B.S.,
55. Rahvar Liqavan, A. R., & Zare Shamras, P. (2008). *History of Karabakh*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
56. Ranjbar, M. (2002). *Security Considerations in Iran's Foreign Policy*. Tehran: Research Institute for Strategic Studies. [In Persian]
57. Resalat Newspaper, November 26, 1983, p. 10. [In Persian]
58. Abasov, A., & Khachatryan, H. (2006). Karabakh conflict: variants of settlement: concepts and reality. *Noyan Tapan*.
59. Roshandel, J., & Gholipour, R. (2010). *Politics and Governance in Armenia*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
59. Sadiq Mir, Ibrahim (2004). "Iran's Relations with the Caucasus Republics." Tehran: Dadgostar, p. 23. [In Persian]
60. Shaffer B. (2017) The Islamic Republic of Iran's Policy Toward the Nagorno-Karabakh Conflict. In: Cornell S. (eds) *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/978-1-137-60006-6_6.
61. Smolansky, O. (2005). "Russia and the Caucasus: The Karabakh Issue." [In Persian]
62. Souleimanov, E. A., & Kraus, J. (2017, September). Iran's Azerbaijan Question in Evolution: Identity, Society, and Regional Security. *Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program*.
63. Torabzadeh, M., et al. (2009). *Nature of Changes in Central Asia and the Caucasus*. Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
64. Vaezi, M. (2003). Karabakh Conflict: Legacy of the National Challenges of the Former Soviet Union. *Quarterly Journal of Central Asia and the Caucasus*, Special Issue on Security in South Caucasus, 11(42). Tehran: Ministry of Foreign Affairs. [In Persian]
65. Vaezi, M. (2007). Mediation in International Disputes: The Model of the Islamic Republic of Iran in the Nagorno-Karabakh and Tajikistan Crises. *Mofid Journal*, 13(61), 159-182. [In Persian]
66. Vali Gholizadeh, A. (2012). Analysis and Investigation of the Nature of International Mediation in the Geo-Political Crisis of Karabakh. *Central Asia and the Caucasus Studies*, 18(79), 105-137. [In Persian]

انجمن ژئوپلیتیک ایران

فصلنامه جغرافیا (برنامه ریزی منطقه‌ای)

دوره ۱۳، شماره ۵۲، پاییز ۱۴۰۲

شاپا چاپی: ۶۴۶۲-۲۲۲۸ شاپا الکترونیکی: ۲۱۱۲-۲۷۸۳

Journal Homepage: <https://www.jgeoqeshm.ir/>

مقاله پژوهشی

تبعات اقتصادی و امنیتی مناقشه قره باغ بر جمهوری اسلامی ایران

زهیر بهمنی - دانشجوی دکتری علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران.

امین روان بد* - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران

علی محمد حقیقی - استادیار، گروه علوم سیاسی، واحد لامرد، دانشگاه آزاد اسلامی، لامرد، ایران

اطلاعات مقاله	چکیده
<p>شماره صفحات: ۳۹-۶۳</p> <p>از دستگاه خود برای اسکن و خواندن مقاله به صورت آنلاین استفاده کنید</p> <p>واژه‌های کلیدی: قفقاز، قره باغ، آذربایجان، ارمنستان، ایران، امنیت ملی..</p>	<p>روابط بین کشورهای متکی بر شرایط اقتصادی، امنیتی، جغرافیایی و فرهنگی است. اگرچه وضعیت این عوامل در عصر جهانی شدن دستخوش تغییر می‌شود، اما اینکه بگوییم این عوامل تأثیری بر روابط دو کشور ندارد، درست نیست. ایران و آذربایجان به عنوان همسایه دارای اشتراکات فرهنگی، تاریخی، مذهبی هستند. با این وجود، روابط دو کشور با چالش‌های خاصی روبرو بوده است. یکی از اصلی‌ترین چالش‌ها، مسئله قره باغ بوده است که در دو سطح امنیتی و اقتصادی در این پژوهش به آن پرداخته شده است. این پژوهش با هدف بررسی تبعات اقتصادی و امنیتی مناقشه قره باغ بر جمهوری اسلامی ایران انجام شده است. سؤال اصلی اینگونه مطرح شده است که مناقشه قره باغ چگونه چه تبعات اقتصادی-امنیتی را می‌تواند برای جمهوری اسلامی ایران داشته باشد؟ یافته‌ها حاکی از آن است که تبعات و چالش‌ها در این دو حوزه در گستره‌ی مواضع جمهوری اسلامی، تعارض در زمینه‌ی انرژی و روابط آذربایجان-اسرائیل، در کنار تقابل و ورود سیاست و ایدئولوژی در خصوص روابط اقتصادی این دو کشور است. این پژوهش با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی پرداخته است.</p>

استناد: بهمنی، زهیر؛ روان بد، امیر؛ حقیقی، علی محمد. (۱۴۰۲). تبعات اقتصادی و امنیتی مناقشه قره باغ بر جمهوری اسلامی ایران. فصلنامه جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، ۱۳(۵۲)، صص ۳۹-۶۳.

DOI: 10.22034/JGEOQ.2024.225864.2411

DOR:

مقدمه

با توجه به گسترده‌تر شدن ارتباطات میان جوامع مختلف و تکیه بر این نکته که در فضای کنونی بین‌المللی عملاً بدون ارتباطات منطقی با کشورهای مختلف کشورها دچار نوعی انزوا می‌شوند، به نظر می‌رسد توجه به مقوله "جهان گرایی" باید یکی از مؤلفه‌های اصلی تبیین سیاست خارجی کشورها باشد. "یکی از چشم اندازهای نظری مورد توجه در روابط بین‌الملل نظریه "جهان گرایی" یا نظریه "نظام جهانی" است که بیش از هر کس با نام امانوئل والرشتاین و نظریه‌پردازانی همچون آندره گوندر فرانک، سمیر امین، جیوانی اربقی در پیوند است. امانوئل والرشتاین جهان گرایی را هدیه قوی به ضعیف که قبول یا عدم پذیرش آن منجر به باخت است توصیف می‌کند (مشیرزاده، ۱۳۸۴). اگر به یاد بیاوریم که از نظریه‌هایی چون واقع‌گرایی و نواقح‌گرایی به این دلیل انتقاد می‌شود که از یک سو به شکل‌گیری دولت و نظام جهانی توجه کافی را نداشته‌اند و از سوی دیگر به مقوله تغییر و دگرگونی در نظام بین‌الملل بی‌توجه بوده‌اند می‌توانیم دریابیم که "جهان گرایی" تا چه حد می‌تواند نقاط خلاء موجود در نظام بین‌الملل را پر کند (مشیرزاده، ۱۳۸۴). در واقع تجزیه و تحلیل صحیح از نظام جهانی برای پیشبرد صحیح سیاست خارجی امری ضروری به نظر می‌رسد. "تجزیه و تحلیل سیاست جهانی تلاشی است هماهنگ با بیشتر بررسی‌های ناظر بر پدیده‌ای بین‌المللی که برای درنوردیدن مرزهای سنتی صورت می‌گیرد. اساس این تحلیل را این فرض تشکیل می‌دهد که سیستم جهانی در برگیرنده یک سلسله خرده سیستم‌های به هم وابسته سیاسی، نظامی، اقتصادی و فرهنگی است و لذا به عنوان مثال بررسی جدا جدای الگوهای تعامل سیاسی و اقتصادی اگر نه محکوم به شکست، دست کم دشوار است (دوئرتی، فالترزگراف، ۱۳۸۴).

بحران قره باغ از منظر بین‌المللی به دلیل حضور و نفوذ و دخالت قدرت‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای دارای اهمیت ویژه‌ای است. کشورهای منطقه‌ای چون روسیه، ترکیه، آمریکا و رژیم صهیونیستی درباره بحران قره باغ خواهان حضور و اعمال نظر در مسائل مختلف قفقاز هستند. برژنسکی در نظریه خود، قفقاز جنوبی را قلب دنیا می‌داند. به دلیل وجود منابع سرشار انرژی، جایگاه ژئوپلیتیکی و ژئواستراتژیکی و معادن مختلفی که در قفقاز جنوبی وجود دارد این منطقه را به قلب جهان تعبیر می‌کند و این مسأله باعث حضور و بازیگری کشورهای بزرگ و کوچک در این منطقه شده است. مناقشه قره باغ از سال ۱۹۹۳ به بحران بین‌المللی تبدیل و در شورای امنیت و سازمان‌های بین‌المللی بارها مطرح شده است (هنگام اشغال قره باغ به دست نیروهای ارمنستان چهار قطعنامه ۸۲۲؛ ۸۵۳؛ ۸۷۴ و ۸۸۴) از سوی شورای امنیت سازمان ملل در این ارتباط منعقد شده است که آخرین آن‌ها در سال ۱۹۹۳ قره باغ را جزئی از خاک آذربایجان می‌داند. هر ۱۵ عضو دائم و دوره‌ای شورا در اجماعی کامل به حقانیت جمهوری آذربایجان بر سر مناقشه قره باغ رأی داده و بر لزوم برگرداندن قره باغ با باکو تأکید کرده‌اند. از بین ۱۹۳ عضو ملل متحد غیر از ارمنستان هیچ کشوری تعلق قره باغ را به ارمنه‌ها به رسمیت نشناخته است با این حال مواضع کشورهای منطقه و فرامنطقه‌ای در این باره متفاوت است. (خالقی نژاد و کاکاوند ۱۳۹۹/۸/۱۱)

پس از این واقعه، برای برقراری صلح دائمی و فراگیر در منطقه کوشش‌های متعددی انجام و طرح‌های مختلفی ارائه شده است. در سال ۱۹۹۴ به کمک گروه "مینسک" (آمریکا، روسیه و فرانسه) توافق نامه آتش بس میان آذربایجان و ارمنستان به امضاء رسید (منبری ۱۳۹۶ ص ۱۵) ولی هیچ یک نتیجه عینی و مورد انتظار را نداشت و وضعیت حاکم بر منطقه همچنان به صورت آتش بس ادامه یافت.

قره باغ و مسأله روابط اقتصادی با کشورهای منطقه

از زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، قفقاز شاهد یکی از خشن‌ترین و حل‌نشده‌ترین درگیری‌ها بوده است، جایی که قاطعیت قومی در دهه ۱۹۹۰ در نتیجه سیاست‌های دستکاری و سیاسی‌سازی قومی منفجر شد. از آنجایی که دولت‌ها به طور غیرمنتظره‌ای از فروپاشی امپراتوری شوروی متولد شدند، ارمنستان، گرجستان و آذربایجان با مشکلات همزمان شکل‌گیری ملیت و ظهور مجدد آرمان‌های ملی تحت فشار مواجه شدند. در میان سه منازعه در قفقاز، مناقشه بر سر قره باغ با آمیزه‌ای از تجزیه طلبی و انحراف گرایی، پیچیده‌ترین و پیچیده‌ترین الگوی پیوند سرزمین-هویت را نشان می‌دهد و از نظر تفاسیر متضاد بر حق تعیین سرنوشت و حق تعیین سرنوشت، آشکار است. اصل تمامیت ارضی اگرچه آتش بس از ماه مه ۱۹۹۴ مؤثر بوده است،

اما می‌توان به طور مشروع ادعا کرد که «سکوت نسبی تعادلی وهم‌آور، ظریف و فریبنده است» (Menon et al, 1999: 11) حق قانونی قره باغ منبعی عمیق و احساسی از سوء ظن، ترس و خشونت بالقوه است. تقریباً دو سال قبل از فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، سیاست‌های متناقض مقامات مرکزی در قبال تنش‌های قومیتی در منطقه و تبدیل قره‌باغ به کاتالیزوری برای گرایش‌های سیاسی یکسان در ارمنستان و آذربایجان، این گرایش‌های مشترک را می‌توان به این صورت توصیف کرد. احساسات ضد مسکوی آن‌ها، که منجر به انگیزه قوی به سمت جدایی و استقلال به عنوان تنها راه درک شده برای حفاظت از منافع خود شد.

جنگ قره باغ کوهستانی که در ماه می ۱۹۹۴ با توافق آتش بس بین آذربایجان و ارمنستان به پایان رسید، تأثیر اقتصادی قابل توجهی بر دو طرف داشت. آذربایجان در سال‌های آغازین استقلال خود با بحران اقتصادی دردناکی روبرو بود. این امر ناشی از تضعیف روابط اقتصادی با کشورهای پس از فروپاشی شوروی و روابط اقتصادی ضعیف و محدود آن با سایر کشورها ناشی از محاصره اقتصادی دولت شوروی بود. اما دلیل اصلی رکود اقتصادی، آسیب‌های اقتصادی ناشی از جنگ بود. در طول جنگ حدود ۹۰۰ رو ستای آذربایجان غارت شد، بیش از ۲۰۰۰۰ آذربایجانی کشته شدند و بیش از ۵۰۰۰۰ آذربایجانی مجروح و از کار افتاده دائمی شدند. در پایان جنگ ۲۰ درصد از خاک آذربایجان توسط نیروهای ارمنی اشغال شد که وضعیت آسیب‌پذیری را ایجاد کرد و امنیت مالی و اقتصادی کشور را در معرض خطر قرار داد. در سال ۱۹۹۴ تورم به ۱۸۰٪ افزایش یافت (LAZAROFF, 2023:2) و طی سال‌های ۱۹۸۹-۱۹۹۴ کل تولید ناخالص داخلی حدود ۶۰٪ کاهش یافت. کاهش تولید ناخالص داخلی در بخش کشاورزی حدود ۴۳ درصد و صنعت حدود ۶۰ درصد کاهش یافت.

در نتیجه جنگ، شش شهر، ۱۲ شهرک، ۸۳۰ استان، ۷۰۰ بیمارستان و موسسه پزشکی، شش تئاتر دولتی، ۳۶۸ باشگاه و ۸۵ مدرسه موسیقی ویران شد. شش هزار بنگاه صنعتی، کشاورزی و غیره، از جمله تصرفات بزرگ دام غارت شد. در طول جنگ و پس از آن، ارمنستان نیز عمده‌اً به منابع آبی آسیب رساند. به این ترتیب روزانه ۲٫۱ میلیون متر مربع آب آلوده وارد رودخانه ارس می‌شود که از خاک ارمنستان به آذربایجان می‌رود. ارمنستان همچنین ۲۸۰ هزار هکتار جنگل (۲۵ درصد از کل مساحت جنگلی آذربایجان) و ذخایر غنی منابع معدنی مانند طلا، جیوه، کرومیت، سرب و روی، مس و آنتیموان را تصرف کرد. ارمنستان با استفاده از این ذخایر ادعا می‌کند که به یکی از صادرکنندگان پیشرو فلزات گرانبها، کمیاب و غیرآهنی تبدیل شده است. چه اینکه کوشوره فوق، تنها از طریق ذخایر طلای سویدلو که در منطقه اشغالی کلباجار آذربایجان واقع شده است، سالانه ۱۳ تن طلا دریافت می‌کند. در همین راستا می‌توان گفت که به دلیل زیان اقتصادی در مناطق اشغالی، نزدیک به ۷۰۰۰ مؤسسه تعطیل شدند که ۲۴ درصد درآمد غلات، ۴۱ درصد تولید لیکور، ۴۶ درصد رشد سبب زمینی، ۱۸ درصد تولید گوشت و ۳۴ درصد تولید شیر اقتصاد آذربایجان در طول جنگ، سیستم آبیاری در منطقه قره باغ کوهستانی نیز از بین رفت. در نتیجه ۱۲۰ هکتار از اراضی پنج منطقه آذربایجان خارج از اراضی اشغالی بدون آبیاری رها و عملاً از چرخه اقتصادی خارج شد. در مجموع بیش از یک میلیون هکتار از اراضی کشاورزی شامل ۱۲۷ هزار و ۷۰۰ هکتار زمین آبی و ۳۴ هزار و ۶۰۰ هکتار باغ انگور و باغ از گردش خارج شده و رو به زوال است. (Chulov, 2023:2) بر اساس گزارش سازمان ملل، کل خسارت اقتصادی حدود ۵۳٫۵ میلیارد دلار برآورد شده است.

با وجود این چالش‌های منفی اقتصادی در دهه ۹۰، آذربایجان توانست بر بحران اقتصادی فائق آید. آذربایجان با استفاده بهینه از منابع نفتی خود رونق اقتصادی را تجربه کرد و در سال ۲۰۰۶ به کشوری تبدیل شد که بالاترین رشد تولید ناخالص داخلی را در جهان با ۳۴٫۵ درصد داشت. کاهش قابل توجه تولید ناخالص داخلی در طول سال‌های جنگ با رشد ۷۳ درصدی تولید ناخالص داخلی بین سال‌های ۱۹۹۵ و ۲۰۰۰ جایگزین شد. در دهه ۲۰۰۰، این سطح بالای رشد تولید ناخالص داخلی ادامه یافت و در سال ۲۰۱۴، سطح تولید ناخالص داخلی ۲۵ برابر سال ۱۹۹۵ بود. میانگین سالانه سطح رشد اقتصاد بین سال‌های ۲۰۰۰ تا ۲۰۱۵ حدود ۱۱ درصد بوده است. همزمان با رشد تولید ناخالص داخلی، جغرافیای روابط اقتصادی آذربایجان نه تنها کشورهای پس از شوروی، بلکه کشورهای اتحادیه اروپا، آسیا و آمریکا را نیز در بر می‌گیرد. به دلیل قراردادهای نفتی امضا شده با کشورهای اروپایی، اتحادیه اروپا شریک تجاری اصلی آذربایجان شد. در بخش غیرنفتی، شرکای تجاری اصلی هنوز کشورهای پس از شوروی هستند. گردش مالی تجاری در سال ۲۰۱۴ به ۳۱ میلیارد دلار رسید که ۲۴ برابر بیشتر از سال ۱۹۹۵

است (Edelstein, 2021:2). این پیشرفت اقتصادی چشمگیر پس از جنگ، اقتصاد آذربایجان را به قدرتمندترین اقتصاد منطقه قفقاز جنوبی تبدیل کرد.

با این حال، پس از انحلال اتحاد جماهیر شوروی، ارمنستان با چالش‌های اقتصادی مشابهی از نظر روابط اقتصادی خارجی با کشورهای پس از فروپاشی شوروی و سایر کشورهای متأثر از فروپاشی اقتصاد برنامه‌ریزی شده مرکزی اتحاد جماهیر شوروی مواجه بود. با وجود مشکلات اقتصادی در سال‌های اولیه استقلال، ارمنستان جنگ غیرقانونی را علیه آذربایجان بر اساس ادعای ارضی خود در منطقه قره باغ آغاز کرد. اشغال اراضی آذربایجان که ارمنستان آن را یک پیروزی در جنگ می‌داند، مزایای روانی به همراه داشت. اما این حرکت منجر به رونق اقتصادی نشده است. برعکس، ارمنستان با بدترین مشکلات اجتماعی و اقتصادی در منطقه مواجه بود. تا سال ۱۹۹۳، تولید ناخالص داخلی ارمنستان به ۴۷ درصد از سطح خود در سال ۱۹۹۰ کاهش یافت. تورم در سال ۱۹۹۴ به ۵۰۰۰ درصد افزایش یافت. نسبت جمعیت ارمنی که زیر خط فقر زندگی می‌کردند از حدود ۲۰ درصد در سال ۱۹۸۸ به حدود ۵۵ درصد در سال ۱۹۹۶ افزایش یافت. حتی پس از جنگ، ارمنستان همچنان کسری حساب جاری زیادی داشت و مقدار قابل توجهی بدهی خارجی داشت. نابرابری درآمد نیز به شدت افزایش یافته است. در مقایسه با آذربایجان، سیاست تهاجمی ارمنستان بدترین ضربه را به اقتصاد خود زد. در نتیجه این اشغال، ارمنستان خود را در محاصره قرار داد که پس از بستن مرزهای آذربایجان و ترکیه، روابط اقتصادی خارجی آن را مختل کرد. با توجه به اینکه مبادلات تجاری ایران و ارمنستان زیاد نیست و ارمنستان بیشتر محصولات خود را از طریق گرجستان به اروپا و روسیه صادر می‌کند، این محاصره اقتصاد ارمنستان را در برابر بی‌ثباتی سیاسی و اقتصادی گرجستان آسیب پذیر می‌کند. بنابراین، روسیه و گرجستان در سال ۲۰۰۸ تأثیر قابل توجهی بر اقتصاد ارمنستان گذاشت. به دلیل بسته شدن موقت مرز روسیه و گرجستان، ارمنستان حدود ۶۰۰ تا ۷۰۰ میلیون دلار از صادرات خود را از دست داد و با کمبود گندم و بنزین مواجه شد. این تعداد کم شرکای اقتصادی همراه با پتانسیل ضعیف صادراتی، اقتصاد ارمنستان را در برابر نوسانات کشورهای شریک آسیب پذیر می‌کند. در نتیجه، در آگوست ۱۹۹۸، زمانی که بحران اقتصاد روسیه را درنوردید، ارمنستان نیز به دلیل کاهش تقاضا از سوی روسیه برای محصولاتش آسیب دید. چالش دیگر ارمنستان مهاجرت جمعیت بود. عملکرد پایین اقتصادی و سطح بالای فقر در دهه ۱۹۹۰ منجر به مهاجرت بیشتر به سایر کشورها شد که جمعیت را به نصف کاهش داد. علیرغم اینکه ارمنستان منابع عظیم اقتصادی را از آذربایجان تصاحب کرد، نتوانست به رشد اقتصادی بالایی که آذربایجان تجربه کرده بود برسد. بالاترین سطح تولید ناخالص داخلی ارمنستان پس از استقلال ۱۱,۷ میلیارد دلار در سال ۲۰۰۸ بود که چهار برابر کمتر از آذربایجان است.

سیاست‌های تهاجمی دولت ارمنستان همچنین منجر به حذف این کشور از پروژه‌های حمل و نقل منطقه‌ای شد که برای کشورهای همسایه بسیار مفید بود. ارمنستان با از دست دادن فرصت تبدیل شدن به یک کشور ترانزیتی برای حمل و نقل نفت و گاز آذربایجان و عضویت در طرح "یک راه یک کمر بند" پیشنهادی چین، توسعه اقتصادی-اجتماعی آینده خود را در معرض خطر قرار می‌دهد و وابستگی سیاسی و اقتصادی خود را افزایش می‌دهد. براین اساس به نظر می‌رسد که مناقشه قره باغ هیچ مزیتی برای ارمنستان نداشت. در عوض، پتانسیل اقتصادی ارمنستان را کاهش داد. علیرغم این واقعیت که درگیری تأثیر منفی بر ارمنستان داشته است، دولت حاکم حاضر به بازگرداندن سرزمین‌های اشغالی به آذربایجان نبوده است.

همانطور که در سطور پیش آوردهیم برخلاف ارمنستان، در دو دهه گذشته، غلبه اقتصادی در منطقه، تعادل نظامی را به آذربایجان در کنار آسیب‌های اقتصادی ناشی از درگیری‌ها، تغییر داد و توانایی آن را برای بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی از طریق جنگ افزایش داد. آذربایجان هزینه‌های نظامی خود را حداقل ده برابر در دهه گذشته افزایش داده و به ۴,۸ میلیارد دلار در سال ۲۰۱۵ رسانده است، در حالی که ارمنستان تنها شاهد افزایش سه برابری به ۴۴۷ میلیون دلار بوده است که ۱۲ برابر کمتر از آذربایجان است. از سال ۲۰۱۰، آذربایجان ۴ میلیارد دلار تجهیزات نظامی روسیه از جمله صد تانک T90 و سیستم‌های ضد هوایی خریداری کرده است. آذربایجان همچنین تسلیحات پیشرفته مانند پهپادها و سامانه‌های موشکی را از اسرائیل خریداری کرد و با ترکیه قرارداد همکاری نظامی امضا کرد (Edelstein, 2021:2). توانمندی نظامی آذربایجان در جنگ چهار روزه در آوریل ۲۰۱۶ خود را نشان داد. نبردها از ۲ آوریل آغاز شد و تا ۵ آوریل که توافقنامه آتش بس در مسکو امضا شد ادامه داشت. در نتیجه جنگ آوریل، آذربایجان بخش‌هایی از سرزمین‌های اشغالی و چندین ارتفاع مهم در خط مقدم با ارمنستان را

پس گرفت. پیروزی آذربایجان از نظر روانی مهم بود زیرا ایمان به ارتش ارمنستان تشکیل شده توسط دولت ارمنستان را از بین برد.

به طور کلی، به نظر می‌رسد که مناقشه قره باغ یکپارچگی منطقه قفقاز جنوبی را از بین برد و پتانسیل اقتصادی و فرصت‌های همکاری کشورها را کاهش داد. روابط تجاری که در زمان حکومت شوروی رایج بود، به شدت کاهش یافت. درگیری منجر به کاهش تولید در مناطق اشغالی و احاطه شده و کاهش رفاه مردم شد. کل منطقه اشغالی که مملو از منابع طبیعی و فرصت‌های تولید است تقریباً بلااستفاده مانده است. درگیری همچنین منجر به از دست رفتن منابع مالی زیادی از هر دو طرف به دلیل هزینه های نظامی شد. در عوض می‌توان از این منابع برای توسعه اقتصادی و پروژه‌های منطقه‌ای برای تقویت رونق اقتصادی منطقه استفاده کرد. وضعیتی که درگیری شکل گرفته است به بیگانگان فرصت می‌دهد تا فشار سیاسی را بر هر دو طرف افزایش دهند و آن‌ها را به خودشان وابسته کنند. تلاش‌های ناموفق سازمان امنیت و همکاری اروپا برای حل مناقشه و شکست دولت ارمنستان در اجرای چهار قطعنامه شورای امنیت سازمان ملل در مورد خروج نیروهای مسلح از قره باغ کوهستانی و مناطق اطراف آن، روند حل و فصل را طولانی کرده و اقتصاد ملت‌های منطقه را بدتر کرده است. با این حال، مذاکرات صلح بین آذربایجان و ارمنستان برای توسعه و شکوفایی منطقه بسیار مهم است.

ملت-دولت‌سازی محدود در قره باغ

قره باغ همانطور که برخی از پژوهشگران اشاره می‌کنند، "در اساسی‌ترین سطح، درگیری مربوط به یک قطعه زمین است"، که مردم ارمنستان و آذربایجان آن را "به عنوان میراث تاریخی می‌دانند و بنابراین درگیری کنونی با ادعاهای تاریخی بازگشت به دوره‌های متمایز توسعه: خیزش جنبش‌های ملی ارمنی و آذربایجان در قرن نوزدهم و دوره استقلال ارمنستان و آذربایجان پس از جنگ جهانی اول و تصمیمات بلشویکی و ظهور قاطعیت ملی در دهه ۱۹۸۰ مرتبط است". (Abasov, 2006:104). درگیری بر سر قره باغ که در پی فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی آشکار شد، و می‌تواند به عنوان یک الگوی پیچیده از ادعاهای گذشته و حال بر سرزمین تلقی شود. این ادعاها عمدتاً در اصطلاح تاریخی مطرح شده است که فرآیندهای ملت‌سازی و دولت‌سازی در دو کشور را محدود کرده است. به این ترتیب، درگیری بر روی یک سری ادعاهای متقابل فزاینده بنا شده است که هر گروه قومی، اکثریت یا اقلیت، مدعی حق انحصاری سرزمین مورد مناقشه بودند. هرزیگ (۱۹۹۹) استدلال می‌کند که «قدرت دلبستگی به این ادعاها منعکس‌کننده فرهنگ خاص شوروی قفقازی است، که در آن، هم متفکران رسمی و هم ناراضی، جایگاه ممتازی را در تأیید ادعا های سیاسی و سرزمینی معاصر قائل بودند» (Herzig, 1999:59).

در نیمه اول دهه ۱۹۹۰، زمانی که درگیری به بالاترین درجه شدت و استقامت خود رسید، محققان تلاش کردند تا انگیزه‌های طرفین را با عباراتی از خصومت مذهبی بین مسلمانان و مسیحیان، خصومت قومی بین ارمنی‌ها و ترک‌ها و دستکاری توسط آن‌ها توضیح دهند. نیروهای خارجی برای ارمنی‌های قره باغ از یک طرف، درگیری یک مبارزه برای استقلال بوده است که به عنوان تنها ضامن امنیت آن‌ها، به‌ویژه خارج از ساختار شوروی و در داخل کشور تازه استقلال یافته‌ای که در تلاش برای اثبات هویت ملی خود است، تلقی می‌شود. عرصه بین‌المللی ارمنی‌ها قره باغ را بخشی از قلمرو تاریخی خود می‌دانند که در آن حق تعیین سرنوشت آن‌ها باید حفظ شود. بنابراین، هانتز (۱۹۹۴) مشاهده کرده است که ارمنی‌ها می‌ترسند که از دست دادن قره باغ می‌تواند توازن قومی را به نفع آذربایجان تغییر دهد و ممکن است منجر به "به حاشیه راندن جمعیتی ارمنستان در منطقه" شود (Hunter, 1994:102). از سوی دیگر، برای آذربایجان، امنیت منطقه تنها با تأکید مجدد و حفظ اصول احترام به حاکمیت و تمامیت ارضی کشورها قابل تضمین است. آذربایجانی‌ها می‌ترسند که جدایی قره باغ آغازی برای تجزیه آذربایجان باشد. علاوه بر این، برای آذربایجان درگیری بین قره باغ تنها مسأله نیست، بلکه بین ادعای ارضی ادعایی آذربایجان و ارمنستان است. چه اینکه ادعاهای ارضی ارمنه در قره باغ را می‌توان در چارچوب پروژه ارمنی بزرگ با هدف تسلط بر سرزمین‌های باستانی ارمنستان در راستای رویکرد ژئوپلیتیک روسیه تفسیر کرد. طرح تشکیل ارمنستان بزرگ در خاک کنونی ارمنستان و برخی مناطق گرجستان، آذربایجان، ایران و ترکیه توسط دانشاکنان ارائه شد که به ویژه پس از حضور روسیه در منطقه و به ویژه در چارچوب روسیه، اولویت اصلی

فعالان ارمنی بوده است. رویکردهای ژئوپلیتیکی (برخورد با نفوذ ترکیه و ایران در قفقاز و ایجاد گذرگاه راهبردی برای دسترسی به آب‌های شیرین) و حمایت‌های استراتژیک آن‌ها. آن‌ها مشکل را این گونه توجیه می‌کنند: در قرن اول (میلادی) دولتی به نام ارمنستان در سرزمین‌های مذکور وجود داشته و باید احیا شده باشد. بنابراین به نظر می‌رسد که اختلافات مرزی گرجستان و ارمنستان، روابط خصمانه ارمنستان با ترکیه و پروژه الحاق قره باغ به ارمنستان و اشغال سایر نقاط آذربایجان، همگی برای تحقق پروژه ارمنستان بزرگ انجام شده است. به عبارت دیگر، ژئوپلیتیک ارمنستان در طول تاریخ در بستر نوعی روان‌شناسی تحقیر ملی-سرزمینی در مقابل سرزمین‌های پیرامونی شکل می‌گیرد و در نتیجه تلاش می‌کند تا آرمان‌های هویت سرزمینی را تحقق بخشد.

در این راستا، نوعی ادبیات حماسی و مقاومتی بین ارمنی‌ها با قدرت شکل گرفته است، یعنی: «ای پسر، اینجا کوه آرات است، بخشی از خاک تو که در اشغال ترک‌هاست. قلمرو شما بیش از حد وسیع است که قابل تصور نیست. اگر به قدرت رسیدی باید آزادش کنی» (Kalpakian et al, 2011:292). از سوی دیگر جایگاه چنین ادبیات حماسی در آذربایجان با ارمنستان یکی است. Karabakh Shikastasi نمونه‌ای از یک اثر ادبی حماسی است که به مفهوم "من هرگز قره باغ را فراموش نمی‌کنم" با زمینه‌ای یکسان-سرزمینی اشاره دارد که قلب هر شنونده حتی غیر ترک را تحت تأثیر قرار می‌دهد. این ادبیات حماسی حاوی چنان احساسات ارضی است که ارمنی‌ها و آذربایجانی‌ها را وادار می‌کند تا قره باغ را "سرزمین موعود" بدانند که در آن ریشه‌های تاریخی خود را جستجو می‌کنند.

یکی دیگر از مواردی که اختلافات و ادعاهای ارضی دو ملت را به طور جدی تحت تأثیر قرار می‌دهد، مشکل عدم مشروعیت و ابهام در مرزها است. این یکی از مشکل‌سازترین مسائل در اتحاد جماهیر شوروی بود. در اتحاد جماهیر شوروی، مرزهای دولت‌ها بدون توجه به ویژگی‌های قومی همگن تعیین می‌شد و فقط بر اساس ملاحظات ملی-سیاسی روس‌ها بود. در واقع مشکل مشروعیت مرزهای قره باغ از این موضوع نشأت می‌گیرد که در حالی که قره باغ از نظر جغرافیایی در کنار ارمنستان قرار دارد، با یک نوار باریک از ارمنستان جدا شده است. همین موضع در مورد نخجوان نیز صدق می‌کند که کاملاً آذربایجانی نشین است و ارمنستان کاملاً از آذربایجان جدا شده است. همچنین، به رسمیت شناختن خودمختاری قره باغ به معنای به رسمیت شناختن هویت سرزمینی جدا شده است که خود وضعیت را مبهم‌تر کرده است.

به دلیل ماهیت یکسان و جغرافیایی اختلاف، مسأله قره باغ به یک مشکل کاملاً ملی و اعتباری بین دو ملت تبدیل شده است. از یک طرف آذربایجانی‌ها قره باغ را سرزمین مکمل کشور می‌دانند و ادعا می‌کنند که قره باغ یک نام آذربایجانی است که نشان دهنده تعلق آن به ترک‌هاست. از جانب دیگر، ارامنه مدعی مالکیت قره باغ هستند و معتقدند که این سرزمین از دوران اولیه مسیحیت با نام تاریخی «آرتساخ» همواره در سکونت ارامنه بوده و جزء مکمل کوه‌های ارمنی است (امیر احمدیان، ۱۳۸۹: ۷۲). بنابراین، با توجه به ماهیت این مفروضات ژئوپلیتیکی در مورد قره باغ، به نظر می‌رسد که اگر بازیگران درگیر تصمیم بگیرند این بحران را به نفع آذربایجان حل کنند، دولت ارمنستان با چالش‌هایی روبرو خواهد شد، زیرا به بهانه جنگ، ارمنی‌ها دچار مشکلات اقتصادی شده‌اند. بحران، فساد، بیکاری و غیره. لازم به ذکر است که در ارمنستان هرگونه انعطاف در مسأله قره باغ به عنوان خیانت بزرگ به ارامنه تلقی می‌شود. بنابراین مجلس در ۲۸ آوریل ۲۰۰۱ شرط صلح را استقلال یا پیوستن کامل خود به ارمنستان بر اساس به رسمیت شناختن بین‌المللی دانست. حتی سرنگونی دولت پطروسیان از طریق کودتا توسط کوچاریان و سرکیسیان نیز بر این اساس حل مسأله قره باغ توسط پطروسیان توجیه می‌شود. به همین دلیل، دولت‌های بعدی در ارمنستان مواضع بسیار سختی در این زمینه اتخاذ کردند. آن‌ها حتی از استفاده از اصطلاح "سرزمین‌های اشغالی" برای مناطق پیرامونی قره باغ منع شده‌اند. استفاده از این اصطلاح با پیامدهای سیاسی منفی برای آن‌ها همراه خواهد بود.

اساساً عوامل جغرافیایی-فرهنگی بحران ژئوپلیتیک قره باغ را باید در ارتباط با مهندسی جغرافیای سیاسی اقوام و ملل ساکن در اتحاد جماهیر شوروی در چارچوب ملاحظات ناسیونالیستی و راهبردهای ژئوپلیتیکی روسیه بررسی کرد. نکته اصلی این است که رهبران شوروی مردم مختلف را از هم جدا کردند و آن‌ها را در واحدهای اداری و سیاسی تازه تأسیس جایگزین کردند. نتیجه این «مهندسی ملیت» ترکیبی خطرناک از ملت‌ها، گروه‌های قومی است که در حال حاضر در کشورهای مختلف وجود دارند. در واقع نگاهی به جمهوری‌های جدید در قفقاز نشان می‌دهد که جابجایی اقوام و در نتیجه ماهیت مصنوعی و پیچیدگی در مرزهای

اجتماعی-فرهنگی و سیاسی سرخ‌هایی برای بحران بالقوه در منطقه است و این موضوع می‌تواند به فضای سیاسی-ژئوپلیتیکی آسیب برساند. ثبات منطقه در این راستا، قره باغ یکی از مهم‌ترین مناطقی است که در چارچوب ساختار جغرافیایی-سیاسی و اداری روس‌ها نوعی جایجایی جمعیتی را تجربه کرده است و اکنون نتایج آن در شرایط بحران ژئوپلیتیک قره باغ قابل مشاهده است. البته این جایجایی با توجه به ملاحظات ژئوپلیتیک روسیه انجام شده است. حقیقت این است که قره باغ پس از تسلط روس‌ها با حوادث تلخ سیاسی و قومی مواجه شده است. روسیه گروه‌های مختلفی را در این منطقه مستقر کرد تا از این جوامع به عنوان پایگاه نظامی خود استفاده کند. قفقاز برای روسیه اهمیت زیادی دارد. از این رو همواره تلاش کرده‌اند تا با افزودن جمعیت ارمنی به این منطقه به حضور ترک‌ها و ایرانیان در این منطقه پایان دهند، زیرا مسیحیت ارمنی امتیاز بزرگی برای روسیه است. بر اساس این رویکرد و در خصوص اختلافات مذهبی، آرامنه ممکن است به طور بالقوه بتواند منافع روسیه را در منطقه حفظ کند. بنابراین، پیوستن گروه‌های جدید آرامنه به جمعیت مسیحی قره باغ، راه را برای حضور روس‌ها در قفقاز هموار می‌کند (Hurç, 2022:7). لازم به یادآوری است که با ورود روس‌ها به منطقه قره باغ اکثریت جمعیت آن را ترک‌های مسلمان تشکیل می‌دادند، اما سپس به ارمنی‌های مسیحی تبدیل شدند.

اختلافات مذهبی-قومی بین ارمنی‌ها و آذربایجانی‌ها

تعارضات میان جوامعی که دارای تضاد فرهنگی هستند شدیدتر و عمیق‌تر خواهد بود، زیرا فرهنگ از مؤثرترین متغیرها در تعاملات سیاسی، اجتماعی و اقتصادی ملت‌ها است و از عناصر مختلفی از جمله مراسم ملت‌ها، آداب و رسوم مشترک تاریخی تشکیل شده است. زبان و مذهب که هر یک از آن‌ها تأثیرات مهمی در درک ملت‌ها از پدیده‌های مختلف و تعامل آن‌ها دارد. اشتراکات فرهنگی می‌تواند نقش مهمی در درک مشترک تعاملات منطقه‌ای و جهانی داشته باشد و همچنین می‌تواند زمینه ساز توافق باشد. با این حال، تضادهای فرهنگی نشانگر اختلافات اساسی بین ملت‌ها است. تضاد فرهنگی متغیری است که منازعات ساده را به بحران‌های شدید و در مواردی غیرقابل حل تبدیل می‌کند. حتی در طول تاریخ، جوامع معدودی هستند که دارای تضاد های فرهنگی بوده و توانسته‌اند در کنار هم زندگی مسالمت آمیز داشته باشند.

با توجه به شاخص‌های اختلاف دو ملت، بحران قره باغ نتیجه درگیری‌های مذهبی و قومی است. در واقع تفاوت‌های هویتی مذهبی و قومی آذربایجانی و ارمنی بسیار عمیق است. آذربایجانی‌ها هم در جهان اسلام (در مقیاس بزرگ) و هم در جهان ترکی زبان (با مقیاس محدود اما مهمتر) منافع دارند. آن‌ها خود را ملت بزرگی می‌دانند که نمی‌توان آن را کوچک کرد. اکثر آن‌ها شیعه هستند و از این رو در جهان اسلام جایگاه ویژه‌ای دارند، در حالی که در جهان ترکیه نیز جایگاه ویژه‌ای دارند. از سوی دیگر، آرامنه نیز به دلیل هویت مذهبی خاص خود (ارتدوکس بودن) در میان جهان گسترده مسیحی، همین جایگاه را دارند. اما چیزی که این موضع را خاص‌تر می‌کند این است که آرامنه به دلیل زندگی در محیط‌های غیرمسیحی (در میان مسلمانان) و تجربه انواع تنش‌ها و اختلافات، احساس محاصره شدن و فروپاشی شدن به عنوان یک گروه مذهبی-قومی کوچک را دارند. (Abasov & Khachatryan, 2006:92) و احتمالاً به همین دلیل است که موضوعات مذهب و قومیت به عنوان یک پدیده در تاریخ ارمنی تلقی شده است (Hurç, 2022:28).

انکار هویت دیگران، جهان را با چالش برخورد تمدن‌ها (ادیان)، درگیری‌های مذهبی و اختلافات ملت‌ها مواجه می‌کند. این مشکل در خاطرات تاریخی ارمنی‌ها و آذربایجانی‌ها کاملاً مشهود است. در واقع ملت‌ها پر از خاطرات تاریخی با نفرت و انزجار از دیگری هستند. در مورد مسأله نسل‌کشی و پاک‌سازی قومی چند نکته بحث برانگیز وجود دارد. هر دو ملت معتقدند که قربانی سیاست‌های فاشیستی طرف مقابل بوده‌اند. آذربایجان بر اشغال ۲۰ درصد اراضی خود توسط ارمنستان و آوارگی یک میلیون آذربایجانی مستقر در قره باغ تأکید می‌کند و معتقد است که اعتبار ملی و حقوق ارضی این کشور در چارچوب این اختلافات قومی کاملاً لطمه دیده است. همچنین مردم آذربایجان پیوستن بخش‌هایی از خاک خود به ارمنستان توسط روسیه، درگیری‌های خونین در سال ۱۹۰۵ و اتحاد ارمنستان با روسیه علیه آذربایجان در سال ۱۹۱۸ را فراموش نمی‌کنند و این‌ها بخشی از خاطرات ناخوشایند تاریخی است. در جبهه مقابل، چون آرامنه اتفاقات سال ۱۹۱۵ را به عنوان نسل‌کشی می‌دانند، دیدگاه بسیار خصمانه‌ای نسبت به مردم ترکیه دارند. مشکل این است که ارمنی‌ها آذربایجانی‌ها را در حوادثی که در سال ۱۹۱۵ رخ داد، شامل می‌

شوند، زیرا آن‌ها آذربایجانی‌ها را از مردم ترک جدا نمی‌کنند. علاوه بر این، آن‌ها آذربایجانی‌ها را مسئول حوادث خونین سومگایت می‌دانند و معتقدند که این درگیری‌های تاریخی توسط آذربایجانی‌ها آغاز شده است. در واقع، همه این تحولات به عنوان خاطرات تاریخی در کشمکش در چارچوب هویت ملی و اعتبار قومی دو ملت در جریان منازعات آن‌ها اهمیت داشته است (Azimov, 2009:265). در نهایت به عنوان تحلیل کلی منازعات مذهبی-قومی دو ملت می‌توان گفت که در کنار پیشینه تاریخی خصومت دو ملت، ادعای ارضی آرامنه بر قره باغ که تضادها و اختلافات قومی را شدیدتر کرده است، مهمترین عامل بوده است.

با توجه به ماهیت خاص این مناقشه، بحران قره باغ به واقعیتی یکسان و معتبر بین دو ملت تبدیل شده است. پس با توجه به اهمیت ملی و اعتباری سرزمین برای دو ملت، حل بحران به معنای نادیده گرفتن غرور ملی یکی از آنهاست. احساس خودآگاهی ملی-قومی آرامنه و درک ناسیونالیستی آن‌ها از مسیحیت در رویارویی با مسلمانان شکل قومی به خود می‌گیرد. به عبارت دیگر، آرامنه مسیحی با آذربایجانی‌های مسلمان مواجه است. این موضوع شکاف بزرگی بین آن‌ها ایجاد می‌کند. به ویژه وقتی موضوع با عامل سرزمینی (قره باغ) مرتبط می‌شود، بدترین دشمنی را بین دو ملت ایجاد می‌کند، تا جایی که نفرت از دیگری و ضربه زدن به دیگری تبدیل به یک عمل مقدس شده است. فشار روانی موضوع به حدی است که آرامنه قره باغ را به عنوان امید و ابزاری برای شکستن تمام ناتوانی‌های تاریخی خود می‌شناسند. آن‌ها هویت تاریخی خود را در قره باغ جستجو می‌کنند. آن‌ها قصد دارند از طریق نفوذ به قره باغ و ایجاد یک حائل امن در قره باغ به محیط تاریخی پاسخ دهند. آذربایجانی‌ها متقابلاً خود را قربانی سیاست فاشیستی آرامنه در قره باغ و ارمنستان می‌دانند. این موضوع باعث شده است که آرامنه دشمن تاریخی آذربایجانی‌ها باشند. بنابراین، بحران قره باغ برای آذربایجانی‌ها زخمی است که راه حل آن کنار گذاشتن ارمنستان از قره باغ است. در مجموع بر اساس اسناد موجود در بحران قره باغ، اختلاف بر سر ارزش‌های مختلف جغرافیایی-ملی باعث شده است که قره باغ به عنوان نمادی ملی و تاریخی برای دو ملت تبدیل شود. مهم ترین مسأله این است که نمایندگان کدام یک از ملت‌ها به عنوان نماینده مردمی دیده می‌شوند که به منافع ملی دیگران ظلم کرده‌اند. در این میان، اگرچه نقش ارزش‌های اقتصادی در ایجاد و تعمیق بحران قره باغ به اندازه ارزش‌های سرزمینی-همسان مهم نیست، اما همزمان با تداوم بحران، به ویژه برای ارمنستان، این موضوع نقشی راهبردی دارد. بحث دیگری که ارتباط مستقیمی با پایگاه جغرافیایی بحران ژئوپلیتیک دارد، ویژگی دیرینه این بحران‌هاست که در روند بحران قره باغ قابل مشاهده است. به عبارت دیگر، ممکن است بحرانی مانند قره باغ که اکنون در وضعیت عدم صلح و جنگ قرار دارد، خفته باشد، اما حل و فصل آن مستلزم زمان و تحمل ملی-سیاسی دو طرف مرتبط با موقعیت و ارزش‌های جغرافیایی-ملی است. بنابراین، به دلیل اهمیت ارزش‌های جغرافیایی در بقای دولت-ملت‌ها، حل بحران ژئوپلیتیک، به ویژه بحران قره باغ، برای حل گره‌های ژئوپلیتیکی ضروری است. علاوه بر این، به نظر می‌رسد که پیچیدگی اقدامات بازیگران، عوامل مؤثر بر بحران و همچنین پیچیدگی مدیریت و حل بحران ناشی از ماهیت پیچیده عوامل یا ارزش‌های جغرافیایی بحران است. به عبارت دیگر، این‌ها ارزش‌های جغرافیایی هستند که منافع متناقضی را برای بازیکنان ایجاد کرده و عوامل مؤثر بر بحران را مهم ساخته و ماهیت و انگیزه‌های میانجیگری برای حل و فصل یا ادامه بحران را تبیین می‌کنند.

مواضع و اقدامات جمهوری اسلامی ایران

جمهوری اسلامی ایران در مناقشه قره باغ زمانی که بین منافع ملی و اسلامی‌اش اختلاف بوجود آمد ترجیح داد که منافع ملی‌اش را در اولویت قرار دهد که واقع بینانه به نظر می‌رسد. این امر زمانی بهتر می‌توان درک کرد که به موضع جمهوری اسلامی ایران در قبال بحران قره باغ توجه کنیم. در بحران قره باغ در حالیکه حکومت جمهوری آذربایجان انتظار داشت که جمهوری اسلامی ایران در جنگ با ارمنستان جانبداری آذربایجان را به عنوان یک کشور مسلمان و شیعه بگیرد از این رو مواضع ایران در قبال این بحران همیشه بر روابط سیاسی دو کشور تاثیرگذار بوده و در واقع جمهوری آذربایجان انتظار دارد که جمهوری اسلامی ایران مثل کشور ترکیه طرف این کشور را در جنگ بحران با ارمنستان بگیرد. اما جمهوری اسلامی ایران با اتخاذ موضع بی طرفانه در این بحران باعث ناامیدی و نارضایتی جمهوری آذربایجان شد. با این حال محسن رضایی از فرماندهان سپاه پاسداران انقلاب اسلامی در یک مصاحبه‌ای با شبکه سحر آذری در ۲۷ فوریه ۲۰۱۳ اعلام کرد که شمار زیادی از جوانان ایران در جنگ قره باغ شرکت

کردند و با جراحت و آسیب دیدگی به ایران بازگشتند و شماری از ایرانیان نیز شهید شدند و همچنین بعضی از آن‌ها در شهر باکو در قبرستان شهدا (شهیدلر) دفن شدند. به علاوه تجهیزات نظامی به آذربایجان فرستاده شد و آموزش جنگ پارتیزانی از سوی جمهوری اسلامی ایران به آن‌ها داده شد در ماه می ۲۰۱۵ سفیر ایران در آذربایجان اعلام کرد که ایران جمهوری خودخوانده ناگورنو قره باغ را شناسایی نخواهد کرد و انتخابات برگزار شده در این سرزمین را شناسایی نخواهیم کرد. در نتیجه به دلیلی این موضع‌گیری‌اش در قبال ناگورنو قره باغ و به خصوص پس از روی کار آمدن حسن روحانی روابط میان ایران و جمهوری آذربایجان بهبود یافت.

بحران در ۲۰۲۰ قره باغ از جهات گوناگون مانند هم مرز بودن جمهوری اسلامی ایران با دو کشور و درگیر جنگ وجود اشتراکات قومی، زبانی، تاریخی، فرهنگی و اقتصادی ایران با طرفین درگیر، حساسیت‌های جمهوری اسلامی ایران به حضور و نفوذ بازیگران منطقه‌ای و بین‌المللی بعضاً معارض با منافع آن در حاشیه مرزهای شمالی کشور مسائل امنیتی ناشی از حساسیت‌های هویتی و قومی در مناطق آذری نشین ایران، نتایج می‌دانی جنگ و آثار مفاد آتش بس ناشی از آن و در نهایت پیامدهای بحران قره باغ بر تغییرات موازنه قدرت در این منطقه، بر منافع و امنیت ملی کشور اثر گذاشته و دستگاه سیاست خارجی را به واکنش وادار نموده است.

جمهوری اسلامی ایران به رغم داشتن بیشترین مرز با دو کشور درگیر، بیشترین آسیب و کمترین منافع را در این بحران داشته باشد و سایر بازیگران اصلی بحران مانند روسیه، ترکیه و رژیم صهیونیستی با اینکه هیچ‌گونه مرزی با این کشورها نداشتند بیشترین منافع را از بحران مذکور به دست آوردند.

از جنبه داخلی، جمهوری اسلامی ایران نگرانی‌ها و دغدغه‌های فرهنگی در این خصوص دارد. جنگ قره باغ فضای سیاسی داخل ایران را همواره تحت تاثیر قرار می‌دهد. در این بحران نیز تظاهرات مردمان آذری کشور در شهرهای مختلف در حمایت از تمامیت ارضی جمهوری آذربایجان و سردادن شعارهای قومیتی، مواضع ائمه جمعه استان‌های آذربایجان شرقی، آذربایجان غربی، اردبیل و زنجان در حمایت از اقدام دولت آذربایجان در بازپس‌گیری اراضی قره باغ را به دنبال داشت و علماء و ائمه جمعه این مناطق آشکارا این اقدام آذربایجان را "کاملاً قانونی و شرعی" اعلام کردند. از طرفی حمایت‌ها و کمک‌های مالی بعضی از ارامنه ایران به ارمنستان و طرفداری کردهای ایرانی از این کشور در جریان بحران اخیر جنبه دیگر حساسیت‌های قومی این موضوع را برای کشور نشان می‌داد که تصمیم‌گیری سیاست خارجی کشور در این باره با ملاحظاتی مواجه می‌کرد. از جنبه خارجی، ملاحظات جمهوری اسلامی ایران در برابر روسیه حامی سرسخت ارمنستان در جریان جنگ اول قره باغ پس از فروپاشی شوروی نیز در نوع سیاست‌های ایران در قبال دو کشور آذربایجان و ارمنستان اثرگذار بوده است.

طرف آذری تا جنگ ۲۰۲۰ قره باغ همیشه موضع‌گیری ایران را به نفع ارمنستان تلقی می‌کرد و ارمنستان هم یک همسایه بی‌آزار هم از موضوع‌گیری ایران رضایت داشت. در واقع عدم حمایت قاطع ایران از آذربایجان در بحران مذکور و در نتیجه شکست و اشغال بخشی از خاک این کشور، احساس سرخوردگی و تنهایی ژئوپلیتیکی آذربایجان را در منطقه تشدید کرد و زمینه غرب‌گرایی بیشتر و تقویت روابط در همه ابعاد با بازیگران خارجی از فضای ژئوپلیتیکی قفقاز مانند ترکیه و رژیم صهیونیستی را فراهم نمود.

اقدامات بازیگران خارجی در مورد بحران قره باغ

بررسی دقیق زوایای بحران قره باغ و مواضع کشورها در این بحران مشخص می‌کند که بازیگران اصلی منطقه و فرامنطقه‌ای شامل جمهوری اسلامی ایران، ترکیه، روسیه، ایالات متحده آمریکا، رژیم صهیونیستی دارای منافع راهبردی و نقشی اثرگذار در بحران هستند. برای تبیین نقش این بازیگران و چگونگی اثرگذاری بر منافع ملی ایران از مسیر بحران قره باغ، ابعاد رفتاری، مواضع و اقدامات آنان در قبال بحران به شرح ذیل تجزیه و تحلیل می‌شود.

ترکیه

مقامات باکو و آنکارا بارها اعلام و تاکید کرده اد که آذربایجان و ترکیه یک ملت در دو دولت هستند و این استراتژی توسط حیدرعلی اف در زمان حیات خود پایه گذاری نمود. آذربایجان در نگاه استراتژیکی ترکیه، مهمترین متحد راهبردی این کشور تعریف شده است. جنگ قره باغ فرصت اثبات این راهبرد را فراهم کرد. با تضعیف کیان تشیع به عنوان مهمترین مولفه آذربایجان به علت سیاست‌های کمونیستی روس‌ها و همخوانی رویکردهای سکولار باکو - آنکارا؛ ایران هراسی ناشی از رویکردها و سخت‌گیری دولت آذربایجان بر علیه مومنین و متدینین این کشور و ترویج فرهنگ و رفتار سکولاری و اندیشه‌های آتاتورکی پیوند میان باکو و آنکارا را هر روز قویتر کرد. سیاست بنیادین ترکیه مبنی بر کسب جایگاه اصلی انتقال انرژی منطقه قفقاز، آسیای مرکزی و روسیه و حمایت غرب از این جایگاه و از همه مهمتر نگاه پراگماتیستی ترکیه به روابط منطقه‌ای و بین‌المللی که منافع محور بوده است سبب شد ترکیه دستاوردهای بزرگی را تصاحب نماید.

در سیاست خارجی ترکیه دوست و دشمن همیشگی وجود ندارد و دولت اردوغان در چندسال اخیر نشان داده که در جایی که درک می‌کند پیروز نیست سریع تغییر رویه می‌دهد و این کشور در عمل نشان داده است که استاد فرصت‌شناسی است و قادر است تهدید را به فرصت تبدیل نماید.

دولت ترکیه با مدنظر قرار ادن منافع خود در عین عضویت در ناتو با مسکو هم همکاری نظامی و خرید تسلیحاتی داشته است و این خود نشان از بلوغ سیاستمداران این کشور است و امروزه سیاست نو عثمانگرایی را تعقیب می‌کند. نوعثمانگرایی امروز ترکیه درگیر عراق، سوریه، قره باغ بوده و رو به شرقی دارد که مهمترین چالش آن ایران است. مانع و نقطه نهایی عثمانگرایی ترکیه از نظر داود اغلو وزیر خارجه اسبق ترکیه در کتاب عمق استراتژیک، ایران است. ترکیه نه تنها تمایل به ورود ایران به هیچ پیمان یا همکاری منطقه‌ای دارد. بلکه مانع از آن نیز می‌شود و البته از رقیب انتظاری بیشتر از این نیست.

بنابراین در جنگ اخیر، ترکیه در کنار آذربایجان علیه ارمنستان قرار گرفت و برای بازنمایی جنگ به صورت جنگ ارمنی - ترک و مسلمان - مسیحی تلاش کرد و با رویکردی مبتنی بر هویت قومی و مذهبی، به صراحت به پشتیبانی تسلیحاتی، مستشاری و ارسال نیروهای نظامی نیابتی به باکو پرداخت. پس از پیروزی آذربایجان دولت ترکیه تبلیغات وسیعی را در عرصه داخلی خود راه انداخت آن هم درباره پشتیبانی همه جانبه از یک کشور مسلمان و ترک زبان (جمهوری آذربایجان) در جریان بحران منطقه‌ای قره باغ که به پیروزی این کشور در جنگ انجامید. این مسأله علاوه بر بلند پروازی‌های منطقه‌ای، نشان دهنده تلاش ترکیه برای کسب حمایت افکار عمومی این کشور، ترک زبانان کشورهای دیگر و همچنین مسلمانان از دولت اردوغان بود.

روسیه

روسیه بدون تردید بازیگر دیروز و امروز و فردای منطقه قفقاز است و در بحران قره باغ پیروز اصلی روس‌ها بودند و فرصت خوبی برای آن‌ها فراهم شد که هم نخست وزیر غرب‌گرای ارمنستان را تنبیه اساسی نمایند و هم بدون جنگ و خونریزی به دنبال خروج آن‌ها از آذربایجان پس از حوادث ۲۰ ژانویه ۱۹۹۱ مجدداً به آذربایجان و منطقه قفقاز بازگردند و بیش از پیش بر معادلات فعلی و آینده تاثیر بگذارند.

در جنگ قره باغ روسیه بازیگر اصلی و تاثیرگذار بود چون احساس تعلق بیشتری به منطقه داشته و دارد این کشور قبل از هر چیز به دنبال بازگرداندن نفوذ دیرینه خود در قفقاز جنوبی است به گونه‌ای که با داشتن دست برتر در بحران قره باغ تلاش می‌کند سایر بازیگران را در این صحنه به حاشیه براند (کولایی، ۱۳۸۵، ص ۲۸۹) روسیه و ارمنستان عضو "سازمان پیمان امنیت جمعی" هستند این کشور دو پایگاه نظامی در ارمنستان دارد. همچنین با اینکه در جنگ‌های گذشته روسیه جانب ارمنستان را گرفته بود و جنگ اخیر به علت نزدیکی ارمنستان به غرب تمایل چندانی به جانبداری از ارمنستان نداشته و در واقع آذربایجان با هدایت و چراغ سبز روسیه به ارمنستان حمله کرد و دو روز قبل از شروع درگیری آقای سرگئی لاورف وزیر امور خارجه روسیه در سفری به باکو بودند. به این ترتیب، روسیه با تدابیر و سیاست‌های خود توانست ابتکار عمل لازم را در مناقشه قره باغ به دست گیرد و از ایفای نقش فعال و محوری همسایگان قدرتمند قفقاز (ترکیه و ایران) و سایر قدرت‌های فرامنطقه‌ای مانند آمریکا و اتحادیه اروپا جلوگیری کند.

با توجه به سیاست‌های غرب‌گرای دولت آذربایجان و کم رنگ شدن تعاملاتش با دولت روسیه دولت پوتین، با چراغ سبز نشان دادن به باکو برای حمله به ارمنستان و بازپس‌گیری سرزمین‌های اشغالی خود و دخالت در روند تصویب توافق نامه و تعیین

یکسری امتیازات به نفع آذربایجان در توافقنامه مذکور به دنبال جلب رضایت دولت علی اف و توسعه تعامل و افزایش روابط با این کشور آمده است. همچنین سکوت معنی دار و مواضع ابهام آمیز روسیه در قبال وضعیت حقوقی منطقه قره باغ در توافقنامه آتش بس دست روسیه را در آینده برای ایجاد یک کشور مستقل با تحت الحمایه روسیه یا پیوند آن به یکی از دو کشور آذربایجان یا ارمنستان به نفع یا علیه دیگری جهت بهره‌برداری مقامات کرملین باز خواهد گذاشت. روسیه با گنجاندن موضوع حضور و پیاده سازی نیروها و ادوات نظامی خود در خاک آذربایجان به مدت ۵ سال و به احتمال زیاد تمدید آن و حفاظت از کریدور ترانزیتی زنگزور، عملاً با ایجاد پایگاه نظامی در قلب خاک آذربایجان در جهت توقف سیاست گسترش ناتو به شرق به خصوص حوزه قفقاز جنوبی موفق عمل کرده است.

اسرائیل

پس از پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۹۷۹ روابط دو کشور ایران و رژیم صهیونیستی قطع گردید و همدیگر را به عنوان بزرگترین دشمن و تهدید علیه امنیت ملی خود قلمداد می‌کردند. یکی از مناطقی که در دهه‌های اخیر رژیم غاصب صهیونیست تلاش کرده است در آن حضور داشته باشد تا به وسیله آن از یک طرف منافع اقتصادی خود را تامین کند و از طرف دیگر بر جمهوری اسلامی ایران فشار آورد منطقه قفقاز جنوبی است. بنابراین اسرائیل همیشه تلاش کرده است که با هر سه کشور قفقاز جنوبی به خصوص جمهوری آذربایجان روابط نزدیک و حسنه‌ای برقرار کند و از طرف دیگر بر جمهوری اسلامی ایران فشار آورد. روابط این رژیم با جمهوری آذربایجان از چند جهت برای جمهوری اسلامی ایران مهم است. با تقویت روابط رژیم صهیونیستی با آذربایجان به ویژه در حوزه‌های نظامی و امنیتی و همچنین آثار استفاده از خدمات مستشاری است در واقع در پشت صحنه این بحران، آذربایجان به پایگاه منطقه‌ای ثابت و فعال رژیم صهیونیستی در قفقاز و حاشیه خزر برای تخاصم علیه ایران تبدیل خواهد شد.

یکی دیگر از مواضع رژیم صهیونیستی در جریان بحران قره باغ، همکاری با ترکیه در این زمینه بوده که فرصتی را برای این دو و به خصوص رژیم صهیونیستی فراهم کرده است تا به ترمیم روابط تیره شده سال‌های اخیر خود با ترکیه بپردازد. این رژیم همچنین سلاح‌ها و تجهیزات مدرن ساخت خود را در جنگ قره باغ در اختیار آذربایجان قرار داد. این امر فرصت مناسبی را برای این رژیم جهت آزمایش و بررسی‌های کمی و کیفی تجهیزات نظامی ساخت خود را در تقابل یا مقایسه با سایر سلاح‌های موجود در صحنه میدان نبرد قفقاز فراهم نموده است. (کوره‌گر کالجی، ۱۳۹۹)

سایر اهداف عمده رژیم صهیونیست‌یاز نقش آفرینی در فضای ژئوپلیتیکی قفقاز و به ویژه بحران قره باغ عبارتند از: سرمایه گذاری‌های کلان اقتصادی، فروش سلاح و تجهیزات نظامی و باز شدن پای رژیم صهیونیستی بر مرزهای شمال غربی ایران است. اسرائیل با حضور دائمی در مرزهای شمال غرب ایران می‌تواند بازوی تکمیل‌کننده ناتو و آمریکا در جنوب قفقاز باشد و سیاست همیشگی تفرقه بینداز و حکومت کن را برای واگرایی میان کشورهای منطقه پیگیری کند. مداخله در امور داخلی ایران، تلاش برای مهار جمهوری اسلامی ایران و ایجاد تحریکات قومی در داخل ایران هدف دیگر رژیم صهیونیستی از حمایت از جمهوری آذربایجان بوده است. از سوی دیگر صهیونیست‌ها با حضور در جمهوری آذربایجان می‌توانند در سیاست‌گذاری‌های نفتی و گازی منطقه نیز تاثیرگذار بوده و جریان انرژی به سمت خود را نیز تضمین کند. تردیدی وجود ندارد که صهیونیست‌ها به دنبال ایجاد پایگاه نظامی در سواحل دریای کاسپین هستند و بنابر مشاهدات در قالب شرکت‌های پرورش ماهی و فعالیت‌های نفت و گاز در کنار دریای خزر در حوالیشهر نفت چاله و غیره در تردد هستند.

یکی دیگر از دلایل نزدیکی رژیم صهیونیستی به جمهوری آذربایجان این است که حاکمیت رژیم صهیونیستی معتقد است که مشترکات تاریخی، مذهبی، فرهنگی و جغرافیایی ایران و آذربایجان می‌تواند اتحادی را علیه صهیونیسم به وجود بیاورد و بر همین دلیل تلاش دارد که ایران را به عنوان تهدیدی جدی برای ثبات و امنیت آذربایجان معرفی کند و از اتحاد و پیوند نزدیک این دو کشور جلوگیری کند.

دولت‌های غربی (آمریکا و اروپا)

یکی از سیاست‌های راهبردی آمریکا در منطقه قفقاز بعد از فروپاشی شوروی، حضور و نفوذ در این منطقه و خارج کردن آن از زیر نفوذ همه جانبه روسیه بوده که در این راه توفیقاتی هم داشته است. جمهوری گرجستان و آذربایجان مناسباتی با آمریکا برقرار کرده‌اند و در زمینه تسلیحات و اقتصاد با آذربایجان همکاری دارند. در بحران ۲۰۲۰ قره باغ به علت هم زمانی تشدید رقابت‌های انتخاباتی و تمرکز تلاش تیم دولت ترامپ بر فضای داخلی، آمریکا ابتکار عمل را در صحنه رقابت‌های قفقاز به نوعی از دست داد و روسیه از فرصت بوجود آمده برای تثبیت حضور در قفقاز جنوبی استفاده بهینه کرد. با این حال قدرت‌های غربی برای مداخله در امور منطقه با محدودیت‌های جدی مواجه هستند و بیشتر به پر خا شگری روی آورده‌اند. تنها امید این دو دولت ایفای نقش در گروه "منسیک" سازمان همکاری و امنیت اروپاست که آن هم به تدریج فلسفه وجودی خود را از دست می‌دهد و با خطر انحلال روبروست.

با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، آمریکا خود را با وضعیت جدیدی مواجه دید. اگرچه سیاست خارجی آمریکا طی بیش از ۴۵ سال رقابت با شوروی سابق به عنوان قطب رقیب در دوران طولانی جنگ سرد، گاه سخت و گاه انعطاف‌پذیر و با اهداف و اولویت‌های معینی تبیین و ترسیم شده بود، اما سناریوی جغرافیای سیاسی کنونی، تفاوت زیادی با گذشته دارد. در سال‌های اخیر، سیاست کلان آمریکا در مورد کشورهای بلوک شرقی سابق و جمهوری‌های برجای مانده از شوروی، آنگونه که از سوی آنتونی لیک، معاون سابق رئیس جمهور در امور امنیت ملی در سپتامبر ۱۹۹۳ بیان شده، به راهبرد توسعه به عنوان جایگزین سیاست مهار موسوم گشته است. این راهبرد به گسترش فضای دموکراسی و اقتصاد بازار در کشورهای مذکور کمک می‌کند تا منافع ملی آمریکا تامین شود. از سوی دیگر، اعلام منطقه خزر در سال ۱۹۹۷ به عنوان منطقه منافع استراتژیک آمریکا، نشان‌دهنده اهمیت منطقه برای واشنگتن است (افشردی، ۱۳۸۱).

به طور کلی دولت ایالات متحده سعی کرده تا از طریق تقویت مکانیسم‌های اقتصادی منطقه، گسترش روند انتقال انرژی از شرق به غرب و ارائه کمک برای حل و فصل منازعات، در جهت منافع ملی خود اقدام کند. هدف آمریکا آن است که بدین وسیله امکان نفوذ ایران و روسیه کاهش یافته و معادلات منطقه‌ای به نحوی شکل گیرند که منافع غرب تضمین شود. نگاه آمریکا به منطقه قفقاز را می‌توان از مواضع دو حزب اصلی این کشور برسی نمود: دموکرات‌ها نرزش در سیاست و تعقیب اولویت‌ها با محوریت حقوق بر و تقویت ساختارهای شکننده دموکراتیک را به عنوان الگوی اصلی سیاست خارجی مطلوب خود در تنظیم مناسبات کشورهای مستقل مشترک‌المنافع مورد توجه قرار داده و ساختارها و ابزارهای سیاست خارجی خود را در این مسیر به کار گرفته‌اند. اما جمهوری خواهان پایگاه فکری شان متأثر از منافع شرکت‌های نفتی و تسلیحاتی است. به عبارت دیگر با توجه به اهمیت خزر به عنوان یک کانون انرژی و انتقال آن به بازارهای نفت و اهمیت این کالای استراتژیک، می‌توان اولویت‌های این مهم را در تدوین استراتژی‌های آتی آمریکایی‌ها مورد توجه قرار داد. آمریکا در حال حاضر به دنبال حفظ رابطه با گرجستان، تقویت رابطه با آذربایجان و جذب ارمنستان است (بروکه، ۱۳۸۰).

اما در خصوص نقش و اهداف آمریکا در قبال بحران قره باغ می‌توان عنوان داشت که مسأله قره باغ و حل مسالمت‌آمیز آن، مورد علاقه ایالت متحده و هم‌پیمانان غربی آن به ویژه ترکیه است، به ویژه اینکه اجرای طرح خط لوله باکو - تفلیس - جبهان و جریان آرام نفت، نیازمند محیطی امن در قفقاز است که وجود منطقه مورد مناقشه قره باغ، نگرانی‌هایی را پیش روی ایالات متحده قرار می‌دهد. به همین سبب، آمریکا، ترکیه و آذربایجان خواهان حل فصل مناقشه به هر طریق ممکن هستند. آذربایجان تمایل دارد که ایالات متحده بر ارمنستان فشار وارد آورده و نیروهای آن کشور را به خروج از مناطق اشغالی و باز پس‌دهی کلیه اراضی آذربایجان وادار سازد. اما هم‌پیمانی ارمنه با روسیه و وجود لابی مقتدر ارمنی در ایالات متحده و برخی کشورهای غربی و وجود افراد صاحب نفوذ در میان آن‌ها، آذربایجان را در رسیدن به اهداف خود مایوس می‌سازد.

تبعات و چالش‌های امنیتی - اقتصادی روابط ایران و آذربایجان

ایران در غرب آسیا و آذربایجان در منطقه قفقاز جنوبی قرار دارد و هر دو بازیگر مهم منطقه هستند. ایران و آذربایجان ۷۶۵ کیلومتر مرز مشترک دارند و هر دو کشور ساحلی دریای خزر هستند. دو کشور همچنین دارای ارزش‌های فرهنگی و مذهبی هستند. در سه دهه گذشته، روابط ایران و آذربایجان به دلیل مسائل مختلف از جمله قومی مذهبی، سیاسی و همچنین ارتباط

قوی آذربایجان با ترکیه، اسرائیل و غرب و همچنین اختلافات بر سر، دریای خزر و مسأله قره باغ کوهستانی عموماً "سرد" بوده است. در ذیل این چالش‌ها مورد مذاقه قرار گرفته‌اند:

بحران قره باغ کوهستانی و مواضع جمهوری اسلامی

مسأله قره باغ بین آذربایجان و ارمنستان یکی از عوامل مهم در روابط ایران و آذربایجان است. قره باغ کوهستانی منطقه مورد مناقشه واقع در آذربایجان است که عمدتاً ارمنی‌های در آن زندگی می‌کنند که ارتباط فرهنگی و تاریخی قوی با کشور همسایه ارمنستان دارند. زمانی که اتحاد جماهیر شوروی در اوایل دهه ۱۹۹۰ فروپاشید، قره باغ کوهستانی اعلام استقلال کرد و به دنبال پیوستن رسمی به ارمنستان بود. این اقدام باعث آغاز جنگی بین ارمنستان و آذربایجان شد که تا ماه مه ۱۹۹۴ ادامه داشت، زمانی که توافق آتش بس به خصوصت‌ها پایان داد. به دنبال مرز مشترک ایران با دو کشور فوق، در ابتدا، جمهوری اسلامی موضعی بی طرف در مناقشه داشت و سعی داشت از درگیر شدن در منازعه پیچیده منطقه‌ای خودداری کند. با این وجود، در حالی که ایران به حق حاکمیت آذربایجان بر قره باغ کوهستانی اذعان داشت، روابط دو ستانه خود را با ارمنستان حفظ کرد و به مردم آسیب دیده کمک‌های بشردوستانه ارائه کرد. از آن زمان، روابط بین باکو و تهران به شدت رو به وخامت گذاشت.

برای ایران، ارمنستان یک شریک استراتژیک و اقتصادی است و هر دو کشور مرز زمینی مشترکی دارند. ارمنستان در موقعیت استراتژیکی قرار دارد که می‌تواند به عنوان یک مسیر تجاری مهم برای ایران برای ارتباط با اروپا از طریق گرجستان و دریای سیاه برای تامین انرژی هیدروکربنی ایران به اروپا باشد. بنابراین، ایران از رویکردهای سیاست خارجی متفاوتی استفاده می‌کند که در مورد ارمنستان و آذربایجان دارای دیدگاهی عمل‌گرایانه است. با این وجود ذکر این نکته لازم است که در مناقشه قره باغ کوهستانی در سال ۲۰۲۰، آذربایجان کنترل بیشتر مناطقی را در منطقه که در دهه ۱۹۹۰ به ارمنستان از دست داده بود، بازپس گرفت و همین موفقیت، احساسات ناسیونالیستی طرفدار آذربایجان را در بین آذری‌های قومی ایران تقویت کرد، زیرا بسیاری از آذری‌های قومی احساس می‌کردند تهران باید از آذربایجان در جنگ حمایت می‌کرد و رویکرد متفاوت جمهوری اسلامی، نوعی تنش زائی داخلی و منطقه‌ای را در ارتباط با آذربایجان موجب شد که هم بعد اقتصادی و هم جنبه‌ی امنیتی را تحت تاثیر خود قرار داد. به این نکته باید توجه داشت که حدود ۱۶ درصد از مردم ایران را آذری‌ها تشکیل می‌دهند که عمدتاً در استان‌های شمالی و شمال غربی آذربایجان غربی و شرقی ساکن هستند. آذری‌ها بعد از فارس‌ها دومین گروه بزرگ ایران هستند (Dabell, 2013: 2). از دیدگاه ایران، حضور تعداد قابل توجهی از آذری‌های قومی در ایران و پیوندهای فرهنگی و زبانی آن‌ها با آذربایجان ممکن است باعث بی‌ثباتی و نگرانی‌های امنیتی شود. این نگرانی ناشی از احتمال فعالیت‌های جدایی طلبانه در میان آذری‌های ایران است که ممکن است تمامیت ارضی دولت را به خطر بیندازد و امنیت داخلی را تضعیف کند (Souleimanov and Kraus, 2017: 3). از سوی دیگر، آذربایجان نیز بر اساس سرشماری سال ۲۰۰۹، بیش از ۱۰۰۰۰۰ تالشی در بخش جنوبی کشور دارد. تالش‌ها یک جمعیت اقلیت روستایی در آذربایجان هستند که به نام‌های تولش یا تالوش نیز شناخته می‌شوند. آن‌ها فرهنگ آذری مشترک دارند و معمولاً چند زبانه هستند و به زبان‌های آذری و تالشی، یک زبان شمال غربی ایرانی صحبت می‌کنند. آن‌ها به ویژه در جنوب آذربایجان و مناطق هم مرز با ایران رایج هستند. این مردم نیز مانند آذری‌ها عمدتاً شیعه هستند و پیوندهای قوی با ایران دارند. دیدگاه دولت آذربایجان این است که ارمنستان و ایران نقش مهمی در تشویق گرایش‌های جدایی طلبانه در میان مردم تالش برای استفاده از آن‌ها به عنوان «ابزار تهدیدآمیز» علیه آذربایجان دارند. این جمعیت‌های قومی به یک نقطه نگران‌کننده برای هر دو کشور تبدیل شدند (Khoshnood, 2020: 4). و تنش‌های امنیتی را افزایش داده‌اند.

تعارض بر سر تقسیم منابع هیدروکربنی و انرژی

مناقشه دیرینه ایران و آذربایجان بر سر اشتراک منابع هیدروکربنی دریای خزر وجود دارد. در آگوست ۲۰۱۸، رهبران تمامی کشور های ساحلی دریای خزر (آذربایجان، ایران، ترکمنستان، قزاقستان، ترکیه و روسیه) کنوانسیون وضعیت حقوقی دریای خزر را امضا کردند. در جریان این کنوانسیون، همه طرف‌ها به دریای خزر «وضعیت ویژه» دادند و به بحث دیرینه دریا یا دریاچه بودن خزر پایان دادند و ادعای مساحت آن را حل و فصل کردند. با این حال، کنوانسیون به همه سوالات حقوقی در مورد استخراج منابع طبیعی و تعیین بستر دریا پاسخ نمی‌دهد. به عنوان مثال، ایران و آذربایجان از نظر تاریخی در مورد حقوق مالکیت و دسترسی به

میدان‌های نفتی بلوک اکتشافی آراز-الوف-ششرق بر سر استخراج منابع طبیعی اختلاف نظر داشته‌اند. هر دو کشور مدعی صلاحیت قضایی بخش‌هایی از دریا، از جمله ثروت زیرسطحی آن هستند. این توافق به این موضوع نمی‌پردازد و هر دو کشور را با ادعاها و اختلاف نظرهای متناقضی مواجه می‌کند.

منطقه نخجوان جمهوری آذربایجان به ایران در زمینه ترانزیت و انرژی وابستگی شدید دارد این امر نقش مهمی در محاسبات رهبری در باکو دارد و انگیزه‌ای قوی برای جلوگیری از ادامه یا تشدید تنش‌ها با تهران است. اگر ارتباط بین آذربایجان و نخجوان از طریق ایجاد کریدور زنگزور در سراسر ارمنستان جنوبی تقویت شود و این حفره از طریق خط لوله جدیدی که از ایغدیر ترکیه می‌گذرد، به منبع جایگزین گاز متصل شود، این امر ممکن است در نهایت تغییر کند که احتمالاً در آینده نزدیک آغاز خواهد شد. اما در این بین، اتکای جمهوری آذربایجان به ایران در این دو حوزه حیاتی همچنان به عنوان ترمزی برای تشدید تنش‌ها عمل خواهد کرد.

اسرائیل، و روابط ایران-آذربایجان

موازنه‌های به سرعت متغیر سال‌های دهه ۱۹۹۰ و تحولات جدید ناشی از جهانی شدن، اسرائیل را به ارزیابی و شکل دهی مجدد استراتژی سیاست خارجی خود وادار کرده است. این رژیم که منافع خود را در ارتباط با ایجاد رابطه با کشورهای آسیای میانه و قفقاز مخصوصاً قفقاز جنوبی می‌بیند، سعی کرده طی سال‌های اخیر به این هدف مهم دست یابد که ایجاد رابطه مثبت با جمهوری آذربایجان با سوء استفاده از روابط سرد این جمهوری با ایران در همین راستا قابل ارزیابی است.

"روابط اسرائیل با آذربایجان بنا بر دلایل متعددی اهمیت دارد آذربایجان یک کشور مهم استراتژیک، دارای منابع غنی و مسلمان شیعه است. به عنوان یک کشور ساحلی خزر، آذربایجان، این امکان را دارد که یک صادرکننده عمده هیدروکربن باشد. بر اساس نظر برخی تحلیلگران حتی این اندیشه وجود دارد که نفت خام خزر روزی به اسرائیل راه پیدا کند. این امر برای جامعه سیاسی آمریکا بسیار جذاب است چرا که واشنگتن حفظ نفت اسرائیل را تضمین می‌نماید. از سوی دیگر آذربایجان به دلیل تجربه عصر شوروی، امروزه یک کشور مسلمان سکولار است. با این وجود از نظر تاریخی یک کشور مسلمان شیعه محسوب می‌شود و این حقیقت را نباید نادیده انگاشت، به خصوص که در بررسی روابط اسرائیل و آذربایجان که به یاد داشتن آن بسیار با اهمیت است. سیاستگذاران اسرائیلی بسیار مشتاق‌اند که این استنباط را که اسرائیل به طور ذاتی یک کشور مسلمان است، از بین ببرند و برای توسعه روابط با کشورهای مسلمان میانه‌رو ارزش بسیاری قائل‌اند" (بوسک، ۲۰۱۱، وب سایت آذاران).

بدین ترتیب مشخص می‌شود که یکی از اهداف کلیدی و استراتژیک دولتمردان رژیم اشغالگر قدس از رابطه با آذربایجان، خروج از انزوا و گسترش نفوذ خود ابتدا در منطقه و بعد در سطح جهان بوده است. این کشور به دلیل مشکلات جدی و پایدار مشروعیتی که داشته و دارد، ناگزیر است برای حل این معضل و به دست آوردن مشروعیت و نفوذ در منطقه تلاش دائمی کند. از این رو طبیعی است که فروپاشی شوروی و شکل‌گیری کشورهای جدید، فرصتی تاریخی و طلایی برای اسرائیل بوده تا از این طریق، به این اهداف خود جامعه عمل بپوشاند. این کشورهای تازه به استقلال رسیده، به دلیل مسلمان بودن جزئی از جهان اسلام محسوب می‌شدند و بنابراین گسترش روابط با آن‌ها به منزله بسته نفوذ اسرائیل در منطقه خاورمیانه و جهان اسلام محسوب می‌شود (مهدی‌زاده، ۱۳۸۰).

علاوه بر این، دلیل دیگری نیز برای افزایش توجه اسرائیل به حوزه آسیای مرکزی و قفقاز وجود داشت. متعاقب فروپاشی شوروی و پایان جنگ سرد، اهمیت اسرائیل در استراتژی سیاست خارجی آمریکا (به ویژه در سطح خاورمیانه) کاهش یافت. از این رو، سیاست‌گذاران تل‌آویو درصد برآمدند تا با طرح و بزرگ‌نمایی پاره‌ای از تهدیدات امنیتی، درباره اهمیت خود را در استراتژی آمریکا افزایش دهند و جایگاه تازه‌ای برای خود فراهم کنند. در این راستا، آن‌ها تلاش کردند تا از طریق جلب توجه آمریکا به تهدیدات امنیتی منطقه آسیای مرکزی و قفقاز، حمایت دولت‌مردان واشنگتن را از اقدامات خود در منطقه مزبور جلب نمایند. در این خصوص به ویژه، اسرائیلی‌ها تلاش نمودند تا خطر بنیادگرایی اسلامی را جانشین خطر سابق کمونیسم کنند. در این راستا، اسرائیل موفق بوده است و در نتیجه، این کشور و ایالات متحده همکاری‌ها و اقدامات وسیعی را در منطقه به صورت مشترک انجام داده‌اند. در این میان، اسرائیل برای تحقق بخشیدن به اهداف خود در منطقه، از مناسبات با ترکیه نیز نهایت بهره‌برداری را کرده است. در این راستا، مقامات اسرائیل کوشیده‌اند تا به نوعی اتحادی را با ترکیه شکل دهند (مهدی‌زاده، ۱۳۸۰).

در حقیقت، اتحاد استراتژیک ترکیه و اسرائیل، مقدمه‌ای برای ورود تل‌آویو به حوزه دریای خزر می‌باشد و به نظر می‌رسد رژیم صهیونیستی برای ایفای نقش در این منطقه، نیازمند استفاده از کارت آنکارا، به ویژه در آذربایجان می‌باشد. ترکیه در این بین نقش حلقه رابطی را میان جمهوری‌های آسیای مرکزی و آذربایجان با اسرائیل بازی می‌کند. اسرائیل پیش از سایر کشورهای منطقه، روابط سیاسی خود را با آذربایجان برقرار نمود و بیش از سایرین، به تقویت روابط با این جمهوری همت گماشت.

متعاقب فروپاشی اتحاد شوروی، اسرائیل روابط دیپلماتیک خود را در اواخر سال ۱۹۹۲ با آذربایجان برقرار کرد. و از آن زمان تاکنون، اسرائیل همواره در تلاش بوده تا نقش فعالی را در مسائل سیاسی و اقتصادی و نظامی آذربایجان ایفا نماید. بنا بر اعلام آژانس خبرگزاری توران آذربایجان در یک گزارش تحلیلی، اسرائیل همواره در آذربایجان به عنوان یک شریک استراتژیک بالقوه تلقی می‌شود و در عین حال از اینکه روند توسعه روابط به آرامی پیش می‌رود، اظهار گله می‌شود.

مقامات آذری اهمیت خاصی را برای روابط با اسرائیل قائل هستند و به موازات گسترش روابط با دول غربی و آمریکا، روابط خود را با اسرائیل گسترش داده‌اند. تحلیل‌گران آذربایجانی عقیده دارند که ایده ایجاد یک اتحاد سیاسی- نظامی میان ترکیه، آذربایجان و اسرائیل و تشکیل محور استراتژیک باکو-آنکارا-تل‌آویو، که توسط ایالات متحده نیز حمایت می‌گردد، می‌تواند ضامن امنیت آذربایجان بوده و از حمایت نهادهای مختلف این جمهوری نیز بهره‌مند گردد (می‌ناسیان، ۲۰۰۴).

مناقشه قره باغ کوهستانی در تلاقی منافع بازیگران با جاه طلبی‌های منطقه‌ای رقیب قرار دارد. بنابراین، همگرایی دیدگاه‌های ترکیه و اسرائیل در مورد قره باغ کوهستانی اساساً در برابر دیدگاه‌های ایران و روسیه که رقبای ژئوپلیتیکی آن‌ها در سطوح مختلف در خاورمیانه هستند، ابراز می‌شود. اگر ایران توسط اسرائیل به عنوان اولین تهدید وجودی خود در نظر گرفته شود، ورود روسیه به سوریه تمایل دارد که ترکیه را کمی بیشتر در سیستم نظامی روسیه، که از قفقاز تا شام، از طریق دریای سیاه امتداد دارد، مهار کند. آزادی عمل اسرائیل همچنین به دلیل فوران روسیه در همسایگی نزدیک آن از سپتامبر ۲۰۱۵ مختل شده است. حضور نظامی روسیه در سوریه وظیفه اسرائیلی‌ها را برای حمله به اهدافی که به عنوان ایرانی یا طرفدار ایران در خاک سوریه تعیین شده‌اند، پیچیده می‌کند. اسرائیلی‌ها و ترک‌ها در زمینه مدیترانه شرقی، در مقابل پس‌زمینه رقابت برای توسعه منابع گازی فراساحلی، خود را در دو طرف مقابل می‌بینند و تمام این مسائل از پیچیدگی روابط ایران-آذربایجان در گستره‌ی مسائل امنیتی حکایت دارد.

پیچیدگی ورود کشورهای منطقه بر روابط ایران-آذربایجان در بحران قره باغ

عوامل خارجی مختلفی نیز بر روابط ایران و آذربایجان تأثیر گذاشته است. روابط نزدیک امنیتی آذربایجان با ترکیه از سوی ایران منفی تلقی شده است (Kazemipur and Rezaei, 2003: 348). روابط بین باکو و آنکارا از زمان استقلال آذربایجان قوی بوده است. از نظر زبانی، آذری‌ها ترک زبان هستند و پیوندهای تاریخی و فرهنگی بسیار نزدیکی با ترکیه دارند. ترکیه، یکی از نزدیکترین متحدان آذربایجان در منطقه، نیز نقش مهمی در موفقیت آذربایجان در مناقشه قره باغ کوهستانی در سال ۲۰۲۰ و ۲۰۲۲ ایفا کرد. در نتیجه، ایران تلاش کرد روابط خود را با ارمنستان بهبود بخشد تا تعادلی را ایجاد کند که به نظر می‌رسد شاید علمگرایانه تلقی شود. لذا ایران امیدوار بود که این کار را با تضمین امنیت در امتداد مرزهای غربی خود و حفاظت از اقلیت قومی خود در داخل کشور انجام دهد. این تاکتیک اما روابط ظریف ایران با آذربایجان را بدتر کرد و لایه جدیدی از پیچیدگی را به روابط دوجانبه آن‌ها اضافه کرد (ERENDOR, 2019: 4). تهران همچنین نگران دخالت فزاینده همسایه خود پاکستان در منطقه است. پاکستان از آذربایجان در مورد قره باغ حمایت می‌کند. آن‌ها همچنین درگیر همکاری‌های دفاعی و رزمایش‌های نظامی هستند. این تعاملات ژئواستراتژیک تنش‌ها را در تهران در رابطه با روابط این کشور با آذربایجان تشدید کرده است. با این وجود، شاید مهم‌ترین نگرانی برای ایران، روابط رو به رشد آذربایجان با اسرائیل باشد. ایران مدت‌هاست که آذربایجان را متهم کرده است که زمینه را برای فعالیت‌های جاسوسی اسرائیل با هدف تضعیف موقعیت منطقه‌ای و برنامه هسته‌ای این کشور فراهم می‌کند. اسرائیل تسلیحات پیچیده‌ای از جمله پهپادهای مورد استفاده در مناقشه قره باغ در سال ۲۰۲۰ ارائه کرد. اسرائیل و آذربایجان همکاری استراتژیک طولانی مدت دارند و اسرائیل ارتش آذربایجان را آموزش داده و نقش مهمی در ایجاد قابلیت‌های نظامی آذربایجان ایفا کرده است. اسرائیل از این رابطه سود می‌برد زیرا که با توجه به موقعیت جغرافیایی آذربایجان، دسترسی مستقیم به ایران برای عملیات

اطلاعاتی دارد. ایران معتقد است که این رابطه به اسرائیل پایگاهی استراتژیک در مرزهای شمالی خود می‌دهد. در این رابطه می‌توان به این مسأله توجه کرد که در ۲۸ ژانویه ۲۰۲۳، یک پهپاد مسلح به ساختمانی در اصفهان، مرکز تولید و تحقیق و توسعه برجسته موشکی ایران، حمله کرد. ایران تأکید کرد که اسرائیل پشت حادثه اصفهان بوده است. در پاسخ، مقامات اسرائیلی مسئولیت این حمله را رد کردند، اما به نظر می‌رسد رسانه‌های اسرائیلی مسئولیت تل‌آویو را پذیرفتند و آن را موفق ارزیابی کردند که البته این مسأله نیز موجب افزایش تنش‌های امنیتی بین ایران - آذربایجان شد. همچنین آذربایجان در ۲۹ مارس ۲۰۲۳ سفارت خود را در اسرائیل با هدف تقویت بیشتر روابط نظامی و اقتصادی بین دو کشور افتتاح کرد که این امر روابط ایران و آذربایجان را پیچیده تر کرد.

جمهوری آذربایجان و ایران هر دو نگران هستند که بدتر شدن روابط می‌تواند طرف مقابل را به دنبال مشارکت نزدیکتر با رقبای مربوطه خود در ایروان و تل‌آویو وادار کند. از نمونه‌های آن می‌توان به سفر آرارات میرزویان، وزیر امور خارجه ارمنستان به تهران در اکتبر ۲۰۲۱، در دوره تشدید تنش‌های ایران و آذربایجان، اشاره کرد. به نظر می‌رسد افزایش تنش‌ها به عنوان یک کاتالیزور برای این تصمیمات عمل کرده است و به وضوح نشان می‌دهد که چگونه تهران و باکو از کارت‌های ارمنستان و اسرائیل پس از بحران قره باغ برای ایجاد تعادل بین تهدیدها و بازدارندگی استفاده می‌کنند. در این میان، ورای بحران قره باغ و تبعات آن بر ایران، نباید از نقش ترکیه نیز در این گستره غافل بود. به طوری که به ویژه اینکه محور باکو-آنکارا پس از جنگ دوم قره باغ کوهستانی در اواخر سال ۲۰۲۰ به شدت تقویت شده است. ایران به خوبی می‌داند که اگر فشار بیش از حد بر جمهوری آذربایجان اعمال کند، باکو را با مشکل مواجه خواهد کرد. معضل امنیتی و استراتژیک و نتیجه آن احتمالاً تقویت بیشتر روابط نظامی و امنیتی با شرکای خود ترکیه و اسرائیل خواهد بود. علاوه بر این، تشدید تقابل ایران با جمهوری آذربایجان و ترکیه نیز می‌تواند فعالیت گروه‌های پان ترک و پان آذری را در مناطق آذری نشین شمال غرب ایران افزایش دهد و این مسأله بی شک از جمله مسائل مهم در حوزه امنیتی و حتی اقتصادی پس از بحران قره باغ بوده است.

انفعال ایران در مقابل ترکیه و روسیه پس از قره باغ

با فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، خلاء قدرت در قفقاز جنوبی پدیدار شد. این موضوع باعث ایجاد رقابت قدرت‌های فرمانطقه‌ای و منطقه‌ای شده است. جمهوری‌های تازه تاسیس چالش‌ها و فرصت‌هایی را برای ایران و ترکیه ایجاد می‌کنند. نتیجه این وضعیت رقابت تهران و آنکارا در منطقه است. این موضوع به دلیل مرز مشترک دو جمهوری با ایران و ترکیه در معادلات منطقه از اهمیت بالایی برخوردار است. جمهوری اسلامی ایران و ترکیه پس از سال ۱۹۹۱ اهمیت راهبردی دوران جنگ سرد را از دست دادند. اما در تغییرات ژئوپلیتیکی پس از جنگ سرد، ایران و ترکیه به عنوان سرزمین و پلی که مناطق مهم جهان را به هم پیوند می‌دهد، پیکربندی شدند. با این حال، برداشت از سیاست منطقه‌ای ایران و ترکیه با روش مقایسه‌ای قابل درک‌تر است که در جنگ‌های قره باغ می‌توان بخشی از آن را در کنار راهبرد روسیه دید. در ظاهر رقابت بین آنکارا و تهران در جریان است. اما هر دوی این کشورها در سطح جهانی و منطقه‌ای آرزویی دارند. اگرچه در زیر سیستم قفقاز جنوبی به طور خودکار در اتحاد ویژه ایستاده و رقابت غیرمستقیم را فرموله می‌کنند. بنابراین ترکیه در محور غرب و ایران در محور روسیه ایستاده‌اند. این تحلیل رقابت غیرمستقیم با چارچوب ژئوپلیتیک بحرانی است. بر خلاف رویکرد ژئوپلیتیک قدیمی، ژئوپلیتیک انتقادی معتقد است که سیاست بین‌الملل منحصرأ توسط دولت-ملت ایجاد نشده است. این نگرش، ژئوپلیتیک را یک گفتمان می‌داند. در همین راستا جمهوری آذربایجان مرکز مناقشه ایران و ترکیه در قفقاز جنوبی است. ایده جدایی طلبانه و همکاری نظامی با اسرائیل و ترکیه باعث نگرانی بیشتر ایران می‌شود. از سوی دیگر، ارمنستان به عنوان بخشی از محور شمال-جنوب در مثلث روسیه-ایران قرار گرفته است. مثلث روسیه، ایران و ارمنستان می‌کوشد از نفوذ آذربایجان به عنوان اهرم فشار غرب جلوگیری کند و از نفوذ ترکیه در منطقه بکاهد و همچنین حضور غرب در دریای خزر را محدود کند.

در نگاهی جامع می‌توان گفت که برخلاف روسیه، در بحران‌های قره باغ، دولت ترکیه از آذربایجان حمایت کرده است. چه اینکه در جنگ قره باغ دوم و رئیس‌جمهور ترکیه اردوغان در ابتدا از آذربایجان خواست که به کارزار خود ادامه دهد تا اینکه تمام مناطق از دست رفته در جنگ اول قره باغ کوهستانی را پس بگیرد. اردوغان از فعالیت‌های شکست خورده گروه می‌نسک سازمان

امنیت و همکاری اروپا در ۲۵ سال گذشته انتقاد کرد و آن را «تاکتیک‌های توقف» برای جلوگیری از راه‌حل دیپلماتیک خواند. علاوه بر این، ترکیه در ۱ اکتبر ۲۰۲۰ بیانیه‌ای صادر کرد که در آن درخواست‌های مشترک فرانسه، روسیه و ایالات متحده برای آتش‌بس رد شد. قبرس شمالی، کشوری که تنها توسط ترکیه به رسمیت شناخته شده بود، از آذربایجان حمایت کرد.

جنگ دوم قره باغ منجر به تغییر قابل توجهی در موازنه قدرت منطقه‌ای شد، زیرا روسیه و ترکیه نفوذ خود را برای شکل دادن به ژئوپلیتیک در حال تغییر قفقاز جنوبی افزایش دادند. از زمان فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی، سیاست ایران در قفقاز جنوبی مبتنی بر جلوگیری از یک جنگ تمام عیار و حفظ وضعیت موجود در منطقه به ویژه در چارچوب مناقشه قره باغ بوده است. با این حال، تهران هرگز ابتکاری برای کاهش اختلافات ژئوپلیتیکی یا ارتقای یکپارچگی اقتصادی در قفقاز جنوبی ارائه نکرده است. پس از جنگ ۲۰۲۰ قره باغ، واقعیت‌های نوظهور ژئوپلیتیکی ایران را متقاعد کرد که بازآرایی سیاست خارجی خود را در قفقاز جنوبی آغاز کند و سیاست سنتی بی طرفی خود را کنار بگذارد. اگرچه طرح‌های منطقه‌گرایی پیشنهادی دیگران می‌تواند زمینه مساعدی برای تهران برای تقویت همکاری‌ها با همه ذینفعان منطقه باشد، اما روند اصلی سیاست خارجی ایران به سمت منطقه‌گرایی در قفقاز جنوبی هنوز در افق قابل مشاهده نیست. در این میان، در حالی که ایران دیدگاه نسبتاً باز نسبت به پروژه‌های منطقه‌گرایانه ارائه شده توسط روسیه و ترکیه دارد، پیشنهادهای غرب را به‌عنوان محرک‌های بالقوه واگرایی می‌بیند تا همگرایی که از جمله با هدف منزوی کردن ایران در مناطق همسایه‌اش است. اگرچه فروپاشی اتحاد جماهیر شوروی فضای قابل توجهی را برای ایفای نقش فعال قدرت‌های منطقه‌ای در قفقاز جنوبی فراهم کرده بود، اما تعامل ایران در این منطقه و روابطش با همسایگانش محدود بوده است. به جز ارمنستان که دلایل سیاسی واقعی در حفظ تعادل در مناقشه با آذربایجان بر سر قره باغ دارد، ایران روابط نزدیکی با جمهوری آذربایجان و گرجستان نداشته است. در یک نگاه کلی، سیاست خارجی ایران در قفقاز جنوبی عمدتاً منفعلانه و رویکردی امنیتی محور بوده است. طی دهه‌های گذشته، قدرت‌های غربی، به‌ویژه ایالات متحده، تلاش‌های فزاینده‌ای برای امنیتی‌سازی رفتار منطقه‌ای ایران در قفقاز جنوبی انجام داده‌اند. ایالات متحده با اتخاذ سیاست «همه چیز بدون ایران» به دنبال تضعیف نقش ایران در کریدورهای ترانزیتی، ترانزیت انرژی و حتی ابتکارات فرهنگی بوده است. تحت تأثیر سیاست همه جانبه ایران هراسی غرب، به منظور تضعیف ارتباطات راهبردی ایران با همسایگان، تصویری امنیتی و تهاجمی از سیاست خارجی ایران در چشم همسایگان قفقازی به ویژه آذربایجان و گرجستان به تصویر کشیده شده است. تمام این موارد نشان می‌دهد که در صورت ادامه انفعال ایران، بازنده‌ی بازی اقتصادی و حتی امنیتی در قره باغ خواهد بود و باید سیاست فعالانه‌تری را برگزیند.

نتیجه‌گیری

به طور صریح می‌توان گفت که مناقشه قره‌باغ نه فقط مناقشه بین آذری‌های محلی و ارمنی‌های ساکن منطقه، بلکه یکی از مسائل اساسی بین‌المللی در دوران بعد از جنگ سرد است که تبدیل به یک بحران و زخم مزمن در پیکر نظام بین‌الملل شده است و تاکنون نه تنها حل نشده، بلکه آینده و دورنمای آن نیز چندان مشخص و روشن نیست؛ چرا که هر یک از بازیگران تأثیرگذار در صحنه روابط بین‌الملل از جمله اروپا، روسیه و آمریکا همراه ترکیه و ایران، اهداف خاصی را در باره حل این مناقشه دنبال می‌کنند. از طرفی با توجه به حمایت‌هایی که از ارمنستان شده است، تاکنون انعطافی در مواضع این کشور نیز ایجاد نشده است. اگرچه در مجموع هیچ یک از بازیگران مزبور، موافق تشدید بحران یا جنگ بر سر قره‌باغ نیستند، اما در مورد سرنوشت قره باغ هیچ‌گونه اجماع مشخصی میان آن‌ها وجود ندارد.

در مورد مواضع ایران و روسیه، تحلیل‌های متفاوتی ارائه می‌شود؛ اگرچه دو طرف در سیاست‌های اعلانی خود طرفدار حل و فصل بحران هستند، اما آنچه به نظر می‌رسد این است که این دو کشور خواهان ادامه وضع موجود البته بدون حضور و نفوذ آمریکا و اتحادیه اروپا هستند و ادامه این وضعیت را به نفع خود می‌بینند؛ چراکه حل و فصل و رفع بحران ممکن است عواقبی چون برقراری روابط دوستانه میان سه کشور ارمنستان، ترکیه و آذربایجان یا حضور پررنگ‌تر قدرت‌های فرامنطقه‌ای از جمله آمریکا را در منطقه در پی داشته باشد که نتیجه این حضور آن است که از وابستگی‌های دو کشور آذربایجان و ارمنستان به ایران و روسیه کاسته خواهد شد. روی هم رفته اجماع واحدی میان بازیگران خارجی وجود ندارد و تنها دولتی که حمایت بیشتری از خواسته‌های

آذربایجان به عمل می‌آورد، ترکیه است؛ اما به نظر می‌رسد مواضع این کشور هم طی سال‌های اخیر تعدیل نشده است. اگر چه هر دو کشور از بابت مناقشه موجود، هزینه‌های سنگینی را متحمل شدند و منافع اقتصادی آن‌ها در این است که بحران موجود به طور کامل حل و فصل شود، اما از آنجا که این مسأله یک مسأله هویتی است، حل آن به آسانی امکان‌پذیر نیست و هر یک از دو دولت در صورت عقب‌نشینی از خواسته‌های خود، شاید با عکس‌العمل ملت‌هایشان مواجه شوند و توجیهی برای قانع کردن مردم خود نداشته باشد. البته حضور و دخالت میانجی‌های خارجی می‌تواند روند حل این مناقشه را تسریع نماید، مشروط بر اینکه منافع این بازیگران تا حدودی با یکدیگر سازگاری داشته باشد. همچنین که هیچ یک از این بازیگران به تنهایی توانایی حل بحران را ندارد و برای ایجاد اعتماد باید تضمین‌های لازم و حتی بین‌المللی برای تأمین امنیت ارامنه قره‌باغ صورت گیرد.

در شرایط کنونی که فشار علیه ایران افزایش یافته و روابط با برخی همسایگان شمال و جنوب به سردی گراییده است، کشورها هم با نگرش به چنین وضعیتی و دیگر مؤلفه‌های داخلی، برنامه‌های راهبردی خود را پیگیری می‌کنند؛ بنابراین شایسته است با انجام اقدامات ایجابی و مثبت که منجر به تنش زدایی و اعتماد متقابل گردد، درصدد نیل به منافع ملی بود. در مجموع جمهوری اسلامی ایران برای اولین بار در مرزهای شمال غربی خود با شرایط پیچیده و دشواری مواجه شده و ضروری است تا قبل از تثبیت شرایط نگران‌کننده فعلی به هر شیوه ممکن مانع از تکمیل پازل خطرناک طراحی شده برای به خطر انداختن امنیت ملی، استقلال و منافع اقتصادی خود شود. در غیر این صورت جبران خسارات وارده بسیار دشوار خواهد بود و کشور هزینه سنگینی را بابت این بی‌توجهی پرداخت خواهد کرد.

منابع

۱. ارفعی، عالیه (۱۳۷۱). قضیه ناگورنو قره‌باغ، آسیای مرکزی و قفقاز، (۲)، ۱۵۳-۲۰۶.
۲. اسمولانسکی، اولمن (۱۳۸۴). روسیه و قفقاز؛ مسئله قره باغ.
۳. افشردی، محمدحسین (۱۳۸۱). ژئوپولیتیک قفقاز و سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران. تهران: دانشکده فرماندهی و ستاد.
۴. امیر احمدیان، بهرام (۱۳۷۳). قره‌باغ از دیرباز تاکنون، بررسی رویدادها، فصلنامه مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۲(۴)، ۲۱۰-۲۸۳.
۵. امیر احمدیان، بهرام (۱۳۸۶). جمهوری آذربایجان. تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
۶. امیراحمدیان، بهرام (۱۳۸۱). جغرافیای قفقاز. تهران: وزارت امور خارجه.
۷. امیراحمدیان، بهرام (۱۳۸۴). روابط ایران و آذربایجان. تهران: وزارت امور خارجه.
۸. برجیان، حبیب (۱۳۷۷). ترکیب قومی قفقاز، ایران شناختی، ۱۰، ۲۰۶-۲۴۱.
۹. بوسک، کرسیتوفر (۲۰۱۰). روابط اسرائیل و آذربایجان و تاثیر آن بر امنیت منطقه در قفقاز جنوبی.
۱۰. بهزاد، عبدالاحد (۱۳۸۸). قره باغ در چشم‌انداز تاریخ. تبریز: اراک.
۱۱. تراب‌زاده، منیژه و همکاران (۱۳۸۸). ماهیت تحولات در آسیای مرکزی و قفقاز. تهران: وزارت امور خارجه.
۱۲. جدیدی، علی و دیگران (۱۳۹۳). نقش انرژی در جهت‌گیری سیاست خارجی آذربایجان. تهران: انتشارات سمت.
۱۳. حاجی یوسفی، امیرمحمد (۱۳۸۴). سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در پرتو تحولات منطقه‌ای. تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی.
۱۴. حیدری، جواد (۱۳۸۳). دیدگاه امنیتی ارمنستان در قفقاز جنوبی، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۳(۴۶).
۱۵. خالقی نژاد، مریم؛ کاکاوندی، مینا (۹۹/۸/۱۱). حقوق بین‌الملل و مناقشه قره باغ: تمامیت ارضی یا حق تعیین سرنوشت. مرکز بین‌المللی مطالعات صلح (ipscنشانی: http://peance_ibc.org/fal، دسترسی در مهر ۱۴۰۰).
۱۶. راهور لیقوان، علی رضا؛ زارع شامرس، پرویز (۱۳۸۷). تاریخ قره باغ. تهران: وزارت امور خارجه.
۱۷. رنجبر، مقصود (۱۳۸۱). ملاحظات امنیتی در سیاست خارجی ایران. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۱۸. روزنامه ایران، ۸۲/۸/۲۳، ص ۱۴.
۱۹. روزنامه رسالت، ۸۳/۱۱/۲۶، ص ۱۰.
۲۰. روشندل، جلیل و قلی پور، رافیک (۱۳۸۹). سیاست و حکومت در ارمنستان. تهران: وزارت امور خارجه.
۲۱. سایت دیپلماسی ایرانی. نشانی: <http://www.irdiplomacy.ir>، دسترسی در مهر ۱۴۰۰.

۲۲. صدیق میر، ابراهیم (۱۳۸۳). روابط ایران؛ جمهوری های قفقاز. تهران: دادگستر، ص ۲۳.
۲۳. علی پور، صفر (۱۳۷۷). حکومت های محلی قفقاز در عصر قاجار. تهران: چاپ و نشر نظر، ص ۱۲۵-۱۲۶.
۲۴. غفاری، امید؛ ویسی نژاد، امیدعلی؛ تقی پور، محمد (۱۳۹۱). مناقشه قره باغ و تاثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران، ۱۱(۳۹)، ۹۱-۱۱۲.
۲۵. قنبرلو، عبدالله (۱۳۸۹). بحران قره باغ و بازی قدرت های خارجی در آن. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۲۶. کاظم زاده، حامد (۲۰۱۶). نقش ایران در روند صلح مناقشه قره باغ کوهستانی بعد از درگیری ها؛ آوریل ۲۰۱۶. مرکز بین المللی مطالعات صلح. آدرس: <http://peace-ipsc.org>، دسترسی در مهر ۱۴۰۰.
۲۷. کاظمی، احمد (۱۳۸۱ الف). کانون های ناامنی در قفقاز جنوبی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۲۸. کاظمی، احمد (۱۳۸۱ ب). رویکرد امنیتی در قفقاز جنوبی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۲۹. کاظمی، احمد (۱۳۸۴). امنیت در قفقاز. تهران: موسسه فرهنگی مطالعات و تحقیقات بین المللی ابرار معاصر.
۳۰. کاظمی، احمد (۱۳۸۸). اسرائیل و بحران های. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
۳۱. کریمی پور، یدالله (۱۳۷۹). ایران و همسایگان؛ منابع تنش و تهدید. تهران: انتشارات جهد دانشگاهی تربیت معلم.
۳۲. کمالی، حبیب (۱۳۸۹). استعمار انگلیس در ماوراء قفقاز. تهران: وزارت امور خارجه.
۳۳. کوزه گر کالجی، ولی (۱۳۹۹). تحولات سیاسی جمهوری ارمنستان؛ تحولات قره باغ پس از آتش بس.
۳۴. کولایی، الهه (۱۳۸۵). سیاست و حکومت در فدراسیون روسیه. تهران: وزارت امور خارجه.
۳۵. گنج خانلو، جواد (۱۳۹۸). راهبرد سیاسی ایران در حل مساله قره باغ با تاکید بر تامین منافع ملی، پژوهش در هنر و علوم انسانی، شماره ۲۱.
۳۶. مرادی، آیت الله (۱۳۹۰). جایگاه ایران در راهبردهای گازی جمهوری آذربایجان. سایت www.iras.ir، دسترسی در مهر ۱۴۰۰.
۳۷. معظمی گودرزی، پروین (۱۳۸۳). مجموعه مقالات یازدهمین همایش بین المللی آسیای مرکزی قفقاز. تهران: وزارت امور خارجه.
۳۸. ملکی، محمدرضا (۱۳۷۷). ترفندهای اسرائیل برای نفوذ در آسیای مرکزی و قفقاز، روزنامه جامعه، ۱۳۷۷/۲/۲۲، ص ۸.
۳۹. نورانی مهرآباد، قهرمان (۹۹/۱۰/۱۰). آیا مناقشه قره باغ پایان یافته است؟، کد: ۱۹۹۸۵۱۹.
۴۰. واعظی، محمود (۱۳۸۲). مناقشه قره باغ؛ میراثی از چالش های قومی شوروی، فصلنامه آسیای مرکزی و قفقاز، ویژه امنیت در قفقاز جنوبی، ۱۱(۴۲)، تهران: وزارت امور خارجه.
۴۱. واعظی، محمود (۱۳۸۶). میانجی گری در مناقشات بین المللی: الگوی میانجی گری جمهوری اسلامی ایران در بحران قره باغ و تاجیکستان، مجله نامه مفید، ۱۳(۶۱)، ۱۵۹-۱۸۲.
۴۲. ولیقلی زاده علی (۱۳۹۱). بررسی و تحلیل ماهیت میانجیگری بین المللی در بحران ژئوپلیتیک قره باغ، مطالعات آسیای مرکزی و قفقاز، ۱۸(۷۹)، ۱۰۵-۱۳۷.
۴۳. هاشمی، غلامرضا (۱۳۸۴). امنیت در قفقاز جنوبی. تهران: وزارت امور خارجه.
۴۴. هرزیگ، ادموند (۱۳۸۸). ایران و حوزه جنوبی شوروی سابق، ترجمه کامیلیا اکبری. تهران: وزارت امور خارجه.
45. Abasov, A., & Khachatryan, H. (2006). Karabakh conflict: variants of settlement: concepts and reality. Noyan Tapan.
46. Agayev, Z. & Motevalli, G. (2023, February 8). Analysis | Azerbaijan, Iran and Rising Tensions in the Caucasus. The Washington Post.
47. Azimov, A., Petersen, A., & Ismailzade, F. (2009). Armenia–Azerbaijan Karabakh conflict: historical background, legal aspects and negotiation process. Azerbaijan in global politics: crafting foreign policy, 257-295.
48. Ceyhun Mahmudlu & Shamkhal Abilov (2018) The peace-making process in the Nagorno-Karabakh conflict: why did Iran fail in its mediation effort?, Journal of Contemporary Central and Eastern Europe, 26:1, 33-49, DOI: 10.1080/25739638.2017.1404259
49. Chulov, M. (2023, January 29). Drones target Iranian weapons factory in central city of Isfahan. The Guardian.
50. Dabell, B. (2013, September 3). Iran Minorities 2: Ethnic Diversity. The Iran Primer.

51. Edelstein, D. (2021, March 10). Potential Gains for Israel After Azerbaijan's Victory in Nagorno-Karabakh. *Just Security*.
52. Ekhbari M. The Geopolitical Implications of the Karabakh Crisis for the Relations of the Islamic Republic of Iran in the Caucasus. *IQBQ*. 2020; 3 (1) :20-31.
53. ERENDOR, M. E., & ÖZTARSU, M. F. (2019, March 28). Iranian Relations with Azerbaijan and Armenia: A Comparative Approach in the Case of Pragmatist Politics. *DergiPark*.
54. Güçlü, K. Ö. S. E., & Wakizaka, K. (2022). The Historical Dynamics of the Second Karabakh War and the Shift in Turkey's Policy: The Effects of the Syrian Civil War. *Karadeniz Araştırmaları*, 19(74), 311-327.
55. Gurbanov, I. (2018, November 26). Despite US Sanctions on Iran, Green Light for the Southern Gas Corridor. *The Jamestown Foundation*.
56. Herzig, E. (1999). *The New Caucasus: Armenia, Azerbaijan and Georgia*.
57. Hunter, S. (1994). *The Transcaucasus in transition: Nation-building and conflict*. (No Title).
58. Jozwiak, R., & Tayebi, A. (2023.). One Person Shot Dead At Azerbaijan's Embassy In Iran; Baku Evacuates Staff. *Radio Free Europe*. Retrieved March 28,
59. Kalpakian, J., & Ipek, V. (2011). The Turkish-Armenian Rapprochement Processes: A Case Study Approach. *Digest of middle east studies*, 20(2), 291-321.
60. Kazemipur, A., & Rezaei, A. (2003). Religious Life under Theocracy: The Case of Iran. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 42(3), 347-361.
61. Khoshnood, A., & Khoshnood, A. (2020, October 16). *The Armenian-Azerbaijani Conflict and Its Implications for Iran*. Lund University Research Portal.
62. LAZAROFF, T. (2023, March 29). Azerbaijan opens Tel Aviv embassy, Israel seeks tighter anti-Iran ties. *The Jerusalem Post*.
63. Motamedi, M. (2023, April 8). Analysis: Will Azerbaijan-Iran tensions lead to war? *Al Jazeera*.
64. Pegolo V. (2021) *The Impact of the Nagorno-Karabakh Conflict on the Middle East Region: Iran's Policy of Strategic Retreat and the Dangers of a New Geopolitical Game in the Caucasus*. In: Leandro F.J.B.S., Branco C., Caba-Maria F. (eds) *The Geopolitics of Iran*. Studies in Iranian Politics. Palgrave Macmillan, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-16-3564-9_22.
65. Shaffer B. (2017) *The Islamic Republic of Iran's Policy Toward the Nagorno-Karabakh Conflict*. In: Cornell S. (eds) *The International Politics of the Armenian-Azerbaijani Conflict*. Palgrave Macmillan, New York. https://doi.org/10.1057/978-1-137-60006-6_6.
66. Souleimanov, E. A., & Kraus, J. (2017, September). *Iran's Azerbaijan Question in Evolution: Identity, Society, and Regional Security*. Central Asia-Caucasus Institute and Silk Road Studies Program.